

Handreiking

Leren omgaan met geld

voortgezet onderwijs (onderbouw en vmbo)

Wijzer in geldzaken

**“Leren omgaan met
geld is geen nieuw of
verplicht vak, maar kan
gemakkelijk worden
ingepast in
bestaande vakken
en lessen”**

overzicht Leermiddelen

www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs

Leermiddelenoverzicht

U gaat aan de slag met 'leren omgaan met geld'? Een volledig overzicht van leermiddelen die bijdragen aan de leerdoelen financiële educatie en een korte omschrijving die u kunt gebruiken bij het maken van een keuze zijn voor u op een rij gezet.

Deze leermiddelen zijn tevens terug te vinden op www.leermiddelenplein.nl en via www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs. Daar vindt u ook een uitgebreidere beschrijving van de bijdragen die de leermiddelen leveren aan de leerdoelen financiële educatie en hoe te bestellen.

In de bijlage wordt een aanpak voor een ouderavond over dit onderwerp beschreven.

'Leren omgaan met geld' sluit goed aan bij andere opvoedkundige thema's als normen en waarden, opvoeden en grenzen stellen, veiligheid en gezondheid.

Een overzicht van leermiddelen

Titel (Uitgever)	Doelgroep							Soort materiaal	
	A Primair onderwijs onder/middenbouw	B Primair onderwijs bovenbouw	C Speciaal VO en PRO	D VMBO onderbouw	E HAVO / VWO onderbouw	F HAVO / VWO (tweede fase)	G VMBO bovenbouw/ MBO niveau 1-2		H MBO niveau 3 en 4
Kijk op www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs of www.leermiddelenplein.nl voor een uitgebreide omschrijving van al deze leermiddelen.									m = methode l = lespakket s = spelvorm w = website (webbased) t = tentoonstelling tv= tv-serie v= voorstelling
Aflatoun (Plan Nederland)	x	x							l
Baas gezocht. Ontdek de ondernemer in jezelf				x	x	x	x	x	t
BizWiz (BizWorld)				x	x				l
BizWorld (BizWorld)		x							l
'Een rijk bezoek'	x	x		x	x	x	x	x	t
Eurowijs (Nibud)		x							w + s
Fix je Risk (Verbond van Verzekeraars)		x							s
Fundament, leerjaar 3 (LWEO)					x				m
Geld en je leven! (DNB)		x		x	x		x		t
Geldexamen (Deloitte, ThiemeMeulenhoff en Nibud)		x							l
Geld Genoeg? (Codename Future)				x			x		w
Geld moet rollen! (DNB)				x			x		w
Geldwerk (Spondi)			x						m
Gewoon zo! Geld (Eenvoudig communiceren)			x						l
Grip op je knip (Nibud)							x	x	s
Huisje boompje beestje (NTR: Schooltv)	x								tv
In & out (vo-onderbouw) (Nibud)				x	x				l
In & out (vo-bovenbouw) (Nibud)						x	x		l
Ik wil! (Nibud)								x	l
Jouw geld! (Nibud)			x						l
Kijk op geld (ETV.nl)						x	x	x	tv + w
Klasse!kas (Bureau voor Levend leren)	x	x							l
Koekoelore (NTR: Schooltv)	x								tv
Kontakt (vmbo-kgt) (h/v) (Noordhoff)				x	x				m
Leren budgetteren.... (Gem. Castricum)		x		x	x	x	x		l

Titel (Uitgever)	Doelgroep							Soort materiaal	
	A Primair onderwijs middenbouw	B Primair onderwijs bovenbouw	C Speciaal VO en PRO	D VMBO onderbouw	E HAVO / VWO onderbouw	F HAVO / VWO (tweede fase)	G VMBO bovenbouw/ MBO niveau 1-2		H MBO niveau 3 en 4
Kijk op www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs of www.leermiddelenplein.nl voor een uitgebreide omschrijving van al deze leermiddelen.									m = methode l = lespakket s = spelvorm w = website (webbased) t = tentoonstelling tv= tv-serie v=voorstelling
Leren omgaan met geld (KlasseTV)	x	x							w
Meer keuze met geld (AFM)				x	x	x	x		w + s
Money talk (Geldmuseum)				x	x		x		t
Mijn geldzaken? die regel ik zelf! (Nibud)			x						l
Ook geld kost geld (DNB)						x			l
Meneer Beer (Nibud)	x								l
Museum voor de Klas in het Geldmuseum 'Handje Contantje'	x	x							t
Nieuws uit de natuur (NTR: Schooltv)	x	x	x						tv
'Ontdek de wereld van het geld' (Geldmuseum)		x							t
Over geld & opvoeden (NIGZ en Nibud)	x								l
Percent, Management en Organisatie (Thieme)						x			m
Pimpjefoon (Kinderconsument)	x	x							l
PrOmotie-Rekenen en wiskunde (Edu'Actief)			x						m
PrOmotie-Cultuur en maatschappij (Edu'Actief)			x						m
Reclamerakkers (Mediamakkers/Reclamerakkers)	x	x							l
Scholenstrijd (SLO)		x				x			w
Spangas leergeld		x							tv
Uitverkocht (Klassekunst)				x	x	x	x	x	v
Van kredietcrisis tot schuldcrisis (DNB)						x			l
Waar voor je geld (DNB)						x			l
Waardeloze kaartspel (Ubuntu)	x	x		x	x				s
Wijs! (vmbo-kg) en (h/v) (Thieme)				x	x				m
Voorstelling poppentheater Meneer Beer (Poppentheater Binky Babbelkous i.s.m. Nibud)	x	x							v
Zakgeldkrant (Nibud)				x	x				l

Een korte omschrijving van de leermiddelen financiële educatie voor onderbouw voortgezet onderwijs en VMBO. Voor een uitgebreide omschrijving inclusief de dekking op de leerdoelen financiële educatie zie: www.leermiddelenplein.nl en via www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs.

BizWiz (BizWorld)

Project waarin leerlingen van 13 tot 15 jaar kennismaken met de wereld van financieringen en investeringen. Het is een speelse, praktijkgerichte aanvulling voor bijvoorbeeld het vak economie in de onderbouw van VMBO, HAVO en VWO. Het project beoogt leerlingen in een realistische context kennis te laten maken met de grondslagen van het ondernemen. In de rol van analist, handelaar of accountant leren ze beursoverzichten analyseren, aandelenpakketten samenstellen, hun investeringen volgen, geld verkrijgen en onderhandelen.

Het programma gaat uit van 7 sessies van 45 minuten, maar is flexibel van opzet en kent verschillende scenario's.

Fundament (LWEO)

Methode economie voor het derde leerjaar HAVO/VWO.

De stof sluit aan bij de belevingswereld van de leerlingen, maar er is veel meer nadruk op vaardighedenonderwijs. En is een aparte versie ontwikkeld voor het tweede leerjaar van HAVO en VWO. Ook zijn er Engelstalige versies voor tweetalig onderwijs. Er is ook een variant met de zogeheten LWEOplus-website. Hiermee is het voor leerlingen niet nodig om de uitwerkingen aan te schaffen. Onderwerpen uit de lesbrief Kopen en werken kunnen ingezet worden voor financiële educatie.

Geld en je leven! (DNB)

Interactieve tentoonstelling over geld. De doelgroep is 12- tot 16-jarige leerlingen in de bovenbouw van het primair onderwijs en in het voortgezet onderwijs.

Het doel is hen uit te dagen na te denken over wat zij met hun geld doen en wat geld eigenlijk met hen doet.

De tentoonstelling is opgezet in de vorm van filmclips die samen een soap vormen; deze is geschreven door de auteurs van Goede Tijden, Slechte Tijden. Centraal daarin staat het levensverhaal van drie jonge mensen. Op basis van verschillende situaties bepalen de bezoekers waar het geld aan uitgeven moet worden en beïnvloeden zo het leven van de hoofdpersonen. De tentoonstelling is in samenwerking met het Geldmuseum ontwikkeld.

Geld moet rollen (DNB)

Interactieve, digitale lessen over geld en betalen voor het VMBO.

De lessen zijn op twee niveaus uitgewerkt: onderbouw en bovenbouw. Er is een korte (digitale) handleiding voor de docent. Voor zowel de onderbouw als de bovenbouw kan bij DNB een werkboekje worden aangevraagd, inclusief een antwoordenboekje voor de docent.

In de onderbouw komen in een aantal opdrachten de volgende thema's aan bod: de functies van geld, munten, bankbiljetten, een betaalrekening, de manieren van betalen met geld, de chipknip en een incassomachtiging. Ook wordt aandacht besteed aan hoe je zelf kunt vaststellen of een bankbiljet echt is en wat rente is. In de bovenbouw komen naast de onderwerpen uit de onderbouw ook de onderwerpen inflatie, koopkracht en wisselkoersen aan bod. Ook is hierin een aantal pittige rekenopdrachten verwerkt. De lessen worden afgesloten met een eindtoets.

Uitverkocht (Klassekunst)

KlasseKunst produceert educatieve voorstellingen voor scholen. Deze voorstellingen worden gemaakt door geschoolde en professionele theatermakers. De voorstelling Uitverkocht sluit inhoudelijk aan op het lespakket In & Out!, maar is ook apart te bekijken.

Geld genoeg? (Codename Future)

Webbased vakoverstijgend project over financiële bewustwording, bedoeld voor alle klassen van het VMBO. Het project sluit aan bij de vakken economie en maatschappijleer. Centraal staat het thema persoonlijke financiën en koopgedrag, met name toegespitst op individuele keuzes van jongeren, nu en in de toekomst.

De vragen die aan de orde komen zijn:

- Waar haal je je geld vandaan en waar geef je geld aan uit?
- Welke invloed hebben anderen en de media op je koopgedrag?
- Wat zijn structurele en incidentele kosten?
- Hoe schat je risico's in?
- Wat wil je straks voor werk doen en wat heb je nodig om dat te kunnen?

Op de website zijn een voorbeelddraaiboek, een docentenhandleiding, informatie voor leerlingen (Workspace) en verwerkingsmateriaal te vinden. Het project is ontwikkeld in opdracht van CentiQ, Wijzer in geldzaken.

Grip op je knip (Nibud)

Een educatief spel over budgetteren voor leerlingen in de tweede fase van het voortgezet onderwijs en het beroepsonderwijs. Drie groepjes van 2 tot 6 deelnemers maken elk een deel van de begroting van één zelfde huishouden met een bepaald inkomen. De deelnemers beslissen aan welke posten het huishouden zijn geld besteedt en hoeveel geld eraan besteed wordt. Vervolgens worden plenair alle uitgaven onder elkaar gezet.

In & Out, voor het voortgezet onderwijs (Nibud)

In & Out! is een lespakket voor scholieren in het voortgezet onderwijs. Het leerlingenmateriaal bestaat uit twee magazines op A4-formaat: één voor de onderbouw en één voor de bovenbouw. In & Out! gaat over eigen inkomsten, bankzaken, sparen en lenen, belasting, schulden en de financiële toekomst van scholieren. Daarnaast worden de leerlingen op allerlei manieren uitgedaagd om na te denken over hun eigen geldgedrag. Het magazine voor de onderbouw sluit aan bij het vak verzorging, maar kan ook gebruikt worden tijdens de mentoruren. Het magazine voor de bovenbouw sluit aan bij de vakken economie (K/4/consumptief) en maatschappijleer. Begin 2011 verschijnt de compleet herziene editie van In & Out!.

Jouw geld! (Nibud)

Jouw geld! is een lespakket voor scholieren in het praktijk- en speciaal onderwijs. Jongeren maken op een praktische en simpele manier kennis met de wereld van het geld. Er wordt speciaal aandacht besteed aan de verleidingen van de reclame en aan het voorkomen van schulden. Leerlingen in het praktijk- en speciaal onderwijs zijn op deze gebieden vaak extra kwetsbaar. Jouw geld! bestaat uit twintig kopieerbare werkbladen op verschillende niveaus. Leerlingen kunnen hier individueel of in groepjes mee aan de slag.

Jouw geld! staat vol informatie over eigen inkomsten, sparen en lenen, reclame, schulden, en de financiële toekomst van de leerlingen. De docentenhandleiding bij Jouw geld! bevat tips voor allerlei werkvormen, om met de groep te werken met het materiaal. Ook staat in de handleiding achtergrondinformatie.

Kijk op geld (ETV.nl)

Twaalfdelige televisieserie over omgaan met geld, bedoeld voor jongeren vanaf 14 jaar en volwassen Nederlanders met een niet-Nederlandse achtergrond. Het materiaal kan ingezet worden in het MBO, volwassenenonderwijs of in themabijeenkomsten in buurthuizen of andere organisaties.

Doel van de serie is de deelnemer inzicht te geven in zijn eigen financiële situatie. In de eerste zes afleveringen wordt met behulp van een digitale budgetplanner een overzicht gemaakt van inkomsten en uitgaven. In de laatste zes afleveringen wordt dieper ingegaan op verschillende thema's, zoals bezuinigen, verzekeringen, geld lenen, hulp bij vragen en problemen, kinderen leren met geld om te gaan.

Bij de televisieserie zijn een website, een lesbrief en een docentenhandleiding ontwikkeld. De televisieserie is te bestellen op dvd of via de website te bekijken. De lesbrief en docentenhandleiding zijn beide te downloaden. De website bevat daarnaast de budgetplanner, die online ingevuld kan worden. De lesbrief is met name bedoeld voor deelnemers die niet over een computer beschikken. De docentenhandleiding geeft een beschrijving van de televisieserie, lessuggesties en aanvullend oefenmateriaal.

Kontakt (Noordhoff)

Methode voor het vak verzorging, onderdeel van de Explora-reeks. In de methode wordt gewerkt met zogeheten DO-IT's. DO-IT's zijn mini-projecten van 1 of 2 lesuren, waarmee leerlingen zich de theorie, via praktische opdrachten eigen maken. Voor het VMBO bevat de methode een leerwerkboek, voor HAVO/VWO een leerboek met een activiteitenboek.

De ICT in de methode wordt toegankelijk gemaakt in een digitale leeromgeving op internet. Leerlingen vinden hier onder andere diagnostische toetsen en naslagmateriaal.

Binnen de Explora-reeks is het mogelijk om vakoverstijgende projecten en themaopdrachten uit te voeren. Het docentenpakket met toetsen en uitwerkingen is op cd-rom beschikbaar.

Leer(werk)boek A, hoofdstuk 2 Waar blijft je geld? kan ingezet worden voor financiële educatie.

Leren budgetteren (Gem. Castricum)

Project over omgaan met geld en schuldpreventie, bedoeld voor de bovenbouw van het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs.

Doel van het project is jongeren stimuleren bewust en verantwoordelijk met geld om te gaan. Als middel is gekozen voor het opzetten van een leerlingonderneming.

In de handreiking voor leerkrachten komen de achtergronden, werkwijzen en praktische tips aan de orde. Als voorbeeld zijn de resultaten van een pilotproject opgenomen. De handreiking is gratis te downloaden.

Het materiaal is ontwikkeld in het kader van een schuldpreventieproject van de gemeente Castricum.

Meer keuze met geld (AFM)

Online spel over omgaan met geld, bedoeld voor het voortgezet onderwijs.

Het spel heeft tot doel om jongeren slimme financiële keuzes te laten maken. De speler krijgt virtueel geld tot zijn beschikking en moet daar in verschillende situaties meer van proberen te maken.

Het spel leert de jongeren dat hoge winsten zonder risico's niet bestaan en je je kansen moet spreiden. Het spel is ontwikkeld door de Autoriteit Financiële Markten (AFM) in samenwerking met het platform CentiQ, Wijzer in geldzaken en het Geldmuseum.

Money Wise (Mad Science)

Het Money Wise project bestaat uit een drietal lessen, waarvan de eerste twee lessen gegeven worden door Mad Science Nederland. De derde les wordt gegeven door de mentor van de klas. Money Wise leert jongeren hoe ze hun wensen kunnen afstemmen op hun inkomsten; wat ze moeten weten over bankieren, lenen en sparen; hoe ze problematische schulden kunnen voorkómen of genezen; hoe ze verstandig kunnen budgetteren, slim kunnen consumeren, en - met het oog op de toekomst - op financieel verantwoorde manier een huishouden kunnen runnen. Ook leert het ze hoe je met een beperkt, vast bedrag een bepaalde periode kunt overbruggen en hoe je je financiële gedrag kunt aanpassen aan veranderende omstandigheden. De lessen kunnen worden aangeboden in het tweede leerjaar van het VMBO.

Ook geld kost geld (DNB)

Lesbrief economie voor de tweede fase van het voortgezet onderwijs, ontwikkeld door de Nederlandsche Bank, bestaande uit een leerlingenboekje en een docentenhandleiding.

Het doel van de lesbrief is om leerlingen inzicht te geven in de verschillende manieren waarop betaald kan worden en in de kosten en veiligheid daarvan.

In deze lesbrief wordt aandacht besteed aan een soepele en veilige afhandeling van alle betalingen, beide zaken op Europees niveau en in Europees verband. De lesstof en het oefenmateriaal zijn verdeeld over vier modules. De leerstof is modulair geordend. Er is geen informatie opgenomen over noch de planning noch de tijdsinvestering.

Het lespakket biedt ruimte voor individuele verwerking, maar leerlingen kunnen ook in groepjes met het materiaal aan de slag.

Het totale aanbod aan lesmateriaal staat op de site van DNB, www.dnb.nl, onder het kopje Onderwijs.

Alle producten zijn hier gratis te bestellen. De lesbrief is bedoeld om te behandelen bij het vak economie in de tweede fase.

Pincode (Noordhoff Uitgevers VO)

Herziene methode economie voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs en de bovenbouw VMBO.

Voor de onderbouw zijn er vijf edities: VMBO basis (kader), VMBO-kgt, VMBO-t/HAVO, HAVO/VWO en VWO. Voor basis 3/4 zijn er werkboeken per exameneenheid. In de gehele methode is veel aandacht voor rekenen.

Voor docenten bevat de methode een methodesite met handleidingen en de methodewijzer. Tevens bestaat de mogelijkheid om te abonneren op de zogeheten digitale nieuwstikker Mens en maatschappij. Deze tikker biedt wekelijks drie actuele nieuwsartikelen met verwerkingsmateriaal.

Waardeloze kaartspel (Ubuntu)

Kaartspel om het financiële bewustzijn van kinderen te vergroten. Spelenderwijs leren de kinderen nadenken over geld verdienen, uitgeven en sparen. De kansen in dit spel zijn niet altijd even eerlijk verdeeld. Geprobeerd wordt de leerlingen duidelijk te maken dat ze, ondanks pech, er steeds het beste van moeten maken. Het spel is te winnen door het rijkst te worden, maar ook door zoveel mogelijk anderen te helpen.

De speelduur van het spel is maximaal 90 minuten, maar is ook in een lesblok van 45 minuten te spelen. De kaarten worden geleverd in een kartonnen doos met handleiding.

Wijs! (Thieme)

Basisvormingsmethode verzorging met edities voor het VMBO/lwoo, VMBO-kgt en HAVO/VWO. Er is aandacht voor praktische zorgvaardigheden, eigentijdse thema's die afzonderlijk van elkaar te gebruiken zijn en het vormen van een eigen mening.

De methode bestaat uit twee delen en kan over een of twee leerjaren verdeeld worden. Wijs! kent een modulaire opbouw en kan ingezet worden in projectmatig onderwijs.

Wijs! is ontwikkeld in samenwerking met het Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie (NIGZ).

Leerboek 2, hoofdstuk 6 Consument (over omgaan met geld, consumentenrecht, uiterlijk en reclame, milieubewust kopen) kan ingezet worden voor financiële educatie.

Zakgeldkrant (Nibud)

De Zakgeldkrant is een leuke en leerzame doe-krant voor scholieren van 12 tot 14 jaar. Aan de hand van herkenbare voorbeelden, korte opdrachten en informatie leren zij financiële keuzes te maken en beslissingen te nemen. De Zakgeldkrant gaat over financiële keuzes maken, vertaald naar de belevingswereld van scholieren.

In de Zakgeldkrant staan vier korte opdrachten, handige tips, voorbeelden en andere bruikbare informatie. De Zakgeldkrant omvat 8 pagina's A3 en is geïllustreerd.

'Een rijk bezoek' (Geldmuseum)

Museumprogramma voor klassen van het VO en MBO

Het programma bestaat uit twee onderdelen. Het eerste deel bestaat uit een rondleiding door het museum. De leerlingen horen verhalen over de geschiedenis van geld en de productie ervan. Ook krijgen zij een unieke kijk op dit productieproces.

In het tweede deel van het programma gaan de leerlingen zelf op ontdekking in de vaste presentatie (zie voor een uitgebreide toelichting bij 'algemeen'): een route vol leuke en spannende games, waarin ze risico's leren afwegen en met de gevolgen van hun geldgedrag geconfronteerd worden.

Baas gezocht. Ontdek de ondernemer in jezelf (Geldmuseum)

Veel jongeren willen later voor zichzelf beginnen. Maar 'kan ik het wel?', 'wil ik het echt?' en 'weet ik er genoeg van?'. Vragen waarop zij antwoord krijgen bij *Baas gezocht, ontdek de ondernemer in jezelf*. Een interactieve educatieve experience waarin jongeren tussen 16 en 22 jaar zichzelf kunnen testen in een uniek ondernemersassessment, specifiek ontwikkeld op hun niveau. Uiteraard is er ook aandacht voor het ondernemingsplan, de administratie, leidinggeven, marktgericht opereren en het verwerven van startkapitaal. Helder, begrijpelijk en op maat. Kom dus ook en laat uw leerlingen de ondernemer in zichzelf ontdekken. De website www.baas-gezocht.nl wordt de blijvende informatiebron.

Discussieworkshop Moneytalk. (Geldmuseum)

Museumprogramma voor klassen van het VO en MBO

Bling-bling, merkencultuur, rood staan en gokken. Dit is een greep uit de onderwerpen die centraal staan in dit programma.

Onderwerpen waar veel leerlingen mee te maken krijgen in hun dagelijks leven. Tijdens de debatworkshop Moneytalk gaan leerlingen met elkaar in gesprek. Aan de hand van prikkelende stellingen over verschillende geldgerelateerde onderwerpen debatteren zij met elkaar en proberen ze de jury en elkaar te overtuigen van hun argumenten.

De leerlingen kiezen niet zelf of ze het eens of oneens zijn met stelling. Dat doet de debatleider. Door deze soms lastige positie worden de leerlingen gedwongen na te denken over de andere kant van het verhaal.

De leerlingen maken ook kennis met de vaste presentatie van het museum, de loonstrook. De interactieve games op de loonstrook nodigen de leerlingen uit na te denken over hun eigen geldgedrag.

In de handreiking voor leerkrachten komen de achtergronden, werkwijzen en praktische tips aan de orde.

Bijlage 1. Een ouderavond over financiële educatie

Niet alle scholen denken in eerste instantie aan een ouderavond over financiële educatie. Soms voelen scholen zich onvoldoende voorbereid op het onderwerp voor een discussie over 'leren omgaan met geld'. Maar ouders staan ook voor vragen op dit gebied en zijn geïnteresseerd in alles wat met financiële opvoeding te maken heeft. Het gaat dan bijvoorbeeld over de vraag: wanneer geef ik zakgeld en hoeveel? Hoe leer ik mijn kind omgaan met reclame? Kan ik mijn zoon/dochter kleedgeld geven, hoeveel en op welke leeftijd? Daarnaast hebben ouders ook vragen over merkkleding en verjaardagsfeestjes. Kortom er zijn genoeg vragen om over te praten met de ouders.

'Leren omgaan met geld' sluit goed aan bij andere opvoedkundige thema's als normen en waarden, opvoeden en grenzen stellen, veiligheid en gezondheid.

Voor een ouderavond over financiële educatie kun je verschillende opzetten bedenken. Hier zijn een paar voorbeelden:

• een gastspreker

Scholen kunnen ouders ondersteunen bij het financieel zelfstandig maken van kinderen. Bijvoorbeeld door in samenwerking met het Nibud een thema-avond te organiseren voor ouders van kinderen op de basisschool of het voortgezet onderwijs. Een spreker van het Nibud kan vertellen over jongeren en geld. Ouders krijgen praktische tips om zelf mee aan de slag te gaan. Ook is er natuurlijk gelegenheid voor het stellen van vragen. Er zijn in de gemeente vaak ook gastsprekers te vinden bij banken, kredietbanken, of andere financiële instellingen.

• een toneelvoorstelling

Aan de hand van het toneelstuk kan met ouders worden gesproken over het thema 'leren omgaan met geld' en opvoeding. De Verleiding is bijvoorbeeld een voorstelling van 45 minuten voor leerlingen van groep 1, 2 en 3 van het voortgezet onderwijs. Zij werken met een groep van maximaal 100 personen.

• een inleiding en discussie

Nodig de ouders uit, leg zelf uit waarom de school werkt aan financiële educatie en laat hen vervolgens in kleinere groepjes discussiëren over financiële opvoeding. Daarvoor kun je ook stellingen of casusbeschrijvingen gebruiken. Voorbeelden van stellingen zijn:

- Met zakgeld moet je heel jong beginnen.
- De mobiele telefoon van mijn kind betaal ik zelf, want ik wil graag overzicht houden.
- Mijn kind krijgt een betaalrekening als hij achttien is.
- In de supermarkt laat ik mijn kinderen aanwijzen welke producten ik koop.
- Geld dat kinderen krijgen van oma en opa, tantes en ooms zetten we op een spaarrekening, voor later.
- Ik geef mijn kinderen wel zak- en kleedgeld, maar ze geven het alleen maar uit aan snoep en andere zinloze dingen.
- Ik kan geen nee zeggen als mijn kind weer om geld komt vragen (als het beltegoed op is).

Voorbeeld casus

Tahir en Mukkades zijn 14 jaar en verliefd. Ze hebben allebei een mobiele telefoon en ze bellen en sms'en elkaar de hele dag. Dat is natuurlijk spannend en opwindend. Maar liefde maakt ook blind. Ze schrikken namelijk van de rekening van de telefoonmaatschappij. Aan het einde van de maand hebben ze allebei een rekening tussen de 200 en 300 euro. Wie gaat dat betalen en wat hadden ze anders moeten doen?

'Zonder Cash ben je nergens'

Om jongeren bewuster te maken van geldzaken is Wijzer in geldzaken gestart met een meerjarige jongerencampagne 'Zonder Cash ben je nergens' (www.zondercashbenjenergens.nl).

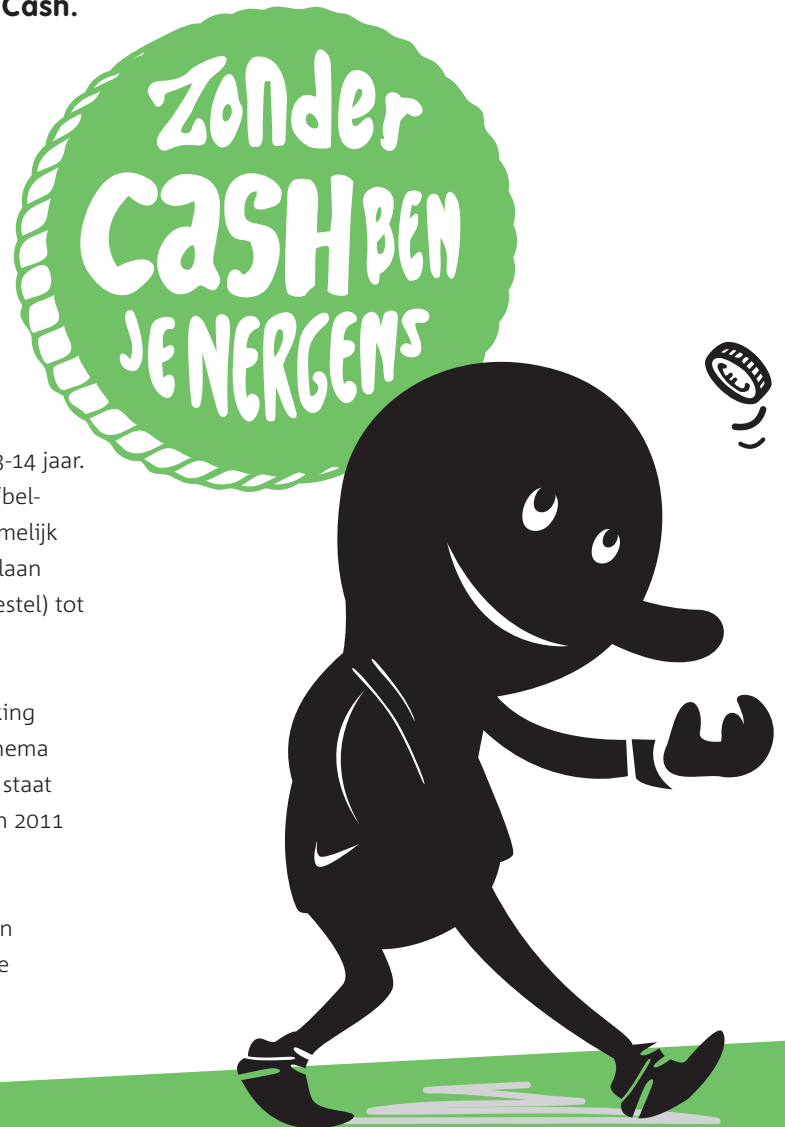
Centraal in deze campagne staat het virtueel character Cash.

Cash helpt jongeren financieel slim te worden op allerlei terreinen. Hij biedt jongeren op een positieve manier hulp op momenten en plekken waar ze geld uitgeven en kiest daarbij telkens voor een thema dat jongeren aanspreekt. Cash vertelt jongeren niet dat je moet gaan werken naast school, maar wel hoeveel je dat kan opleveren. Hij praat niet over sparen, maar over wat je ermee kunt bereiken. Hij zegt niet dat je op je geld moet gaan zitten, maar wel dat je meer uit je budget kunt halen als je er slim mee omgaat. Kortom: Cash biedt jongeren tools waar je wat aan hebt.

De eerste campagne (voorjaar 2010) was gericht op (vmbo) jongeren van 13-14 jaar. De actie introduceerde het character Cash aan de hand van het onderwerp 'belkosten'. Mobiele telefoons, sms'en, bellen en bijvoorbeeld ringtones zijn namelijk tastbare uitingen van financieel gedrag voor deze doelgroep. Belkosten beslaan een breed spectrum aan uitgaven, variërend van grote aankopen (nieuw toestel) tot kleine uitgaven (een sms versturen).

Het tweede deelthema van de campagne volgde in juni 2010. In samenwerking met het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid stond toen het thema 'bijbanen' centraal. Dit deelthema was gericht op 15-18 jarigen. Begin 2011 staat het volgende thema gepland dat zal gaan over verleiding en sparen. Later in 2011 zal nog een vierde thema volgen.

Doelstelling van de campagne is om de informatie aan te bieden op plaatsen waar jongeren zich bevinden. Bijvoorbeeld via Hyves, TMF en diverse andere jongerenmedia.

www.zondercashbenjenergens.nl

Handreiking

Leren omgaan met geld

voortgezet onderwijs (onderbouw en vmbo)

Voorwoord

“De kinderen waren zeer enthousiast”. “De leerkrachten moesten even wennen, maar waren daarna ook enthousiast, en zagen in dat het onderwerp heel belangrijk is.”

“De leerlingen vinden het over het algemeen leuk en doen actief mee met de lessen.”

“Door met leerlingen aan financiële educatie te werken, ben ik me als leerkracht ook bewuster geworden van mijn eigen financiële status.”

Dit soort reacties kregen we te horen van scholen die aan de slag gingen met financiële educatie. Een positieve start!

Leren omgaan met geld is heel belangrijk. Dat heeft de financiële crisis, waaruit ons land en de rest van de wereld nu langzaam opkrabbelt, nog eens extra duidelijk gemaakt. In 2006 is het platform CentiQ, Wijzer in geldzaken opgericht (www.wijzeringeldzaken.nl), dat ruim 40 organisaties vertegenwoordigt die hun krachten bundelen om de consument ‘wijzer in geldzaken’ te maken. Zij zetten zich in om het financiële inzicht van de Nederlanders te vergroten, zodat consumenten beter in staat zijn financiële beslissingen te nemen. Het platform is een initiatief van het ministerie van Financiën, waarin partners uit de financiële sector, de overheid, onderwijs-, voorlichtings- en consumentenorganisaties en de wetenschap samenwerken.

In het vijfjarenplan 2008-2012 van CentiQ, Wijzer in geldzaken zijn jongeren een speerpunt. Immers, jong geleerd is oud gedaan. Dat gaat zeker ook op voor leren omgaan met geld, zoals uit onderzoek blijkt.

Wie jongeren zegt, zegt ook onderwijs. Leren omgaan met geld is een belangrijk onderdeel in het actieplan van CentiQ, Wijzer in geldzaken en daarbij zijn scholen instrumenteel. Toch is het niet de bedoeling het onderwijs ‘weer wat nieuws’ aan te bieden. Alle activiteiten voor het onderwijs zijn erop gericht het voor docenten eenvoudig en aantrekkelijk te maken ‘leren omgaan met geld’ in te passen in bestaande lessen.

Om dat mogelijk te maken zijn gedurende 2009 voorbereidende stappen gezet. Er zijn leerdoelen opgesteld voor jongeren, aansluitend bij kerndoelen en eindtermen van bestaande vakken (Basisvisie Financiële Educatie). Daarna is een beschrijving van lesmiddelen en lesvormen gemaakt en een checklist voor lesmiddelen. Tenslotte zijn pilots uitgevoerd met een aantal van die lesvormen op verschillende schooltypen.

In deze Handreiking komt alles bij elkaar. U krijgt tips en ideeën voor het inpassen van financiële educatie op school en in uw lessen. In de handreiking zal blijken dat ‘leren omgaan met geld’ thematisch op veel verschillende manieren kan worden toegepast. De interesse en het enthousiasme voor praktische opdrachten van docenten en leerlingen, die uit de pilots naar voren kwamen, zijn alvast een veelbelovend gegeven.

Ik hoop dat deze handreiking bijdraagt aan geïnspireerde lessen ‘leren omgaan met geld’ en wens u veel succes met het wijzer maken van jonge mensen in geldzaken op uw school. De partners van CentiQ, Wijzer in geldzaken verwachten dat dit zal leiden tot meer structurele aandacht voor financiële educatie in het onderwijs.

Klaas Knot, Voorzitter CentiQ, Wijzer in geldzaken

Inhoud

Inleiding	6
Waarom financiële educatie?	6
Handreiking helpt je op weg	6
Voor wie	7
Leeswijzer	7
1. Aan de slag met leren omgaan met geld	9
Stappenplan	10
Afweging keuzes	12
2. Praktijkervaringen	15
Ervaringen van de pilotscholen met financiële educatie	15
Wanneer begin je met financiële educatie?	15
Bij welke vakken sluit financiële educatie aan?	16
Niet meer, maar anders!	16
Hoe kies je het goede materiaal?	16
Didactische aanwijzingen	17
Didactische mogelijkheden en werkvormen	18
Wat vraagt financiële educatie van de leerkracht?	20
En wat is het vervolg?	21
Duurzame plek in het leerplan	22
3. Wetgeving en formele kaders	25
Financiële educatie in bestaande vakken	25
Scholen geven zelf invulling aan financiële educatie	26
4. Financiële educatie	29
Financiële educatie, wat is dat?	29
Financiële educatie heeft verschillende aspecten	30
De Basisvisie Financiële Educatie, met leerdoelen per leeftijdsgroep	30
5. Websites en literatuur	33
Websites	33
Literatuur	33
Een checklist om aan de slag te gaan	35

Inleiding

Geld sparen, uitgeven, wisselen. Iedereen moet leren omgaan met geld. Kinderen leren op jonge leeftijd al munten en biljetten onderscheiden, wisselen, rekenen met geld. Kinderen krijgen zakgeld. Later gaat het om ingewikkelder begrippen, zoals rente, procenten, pensioenen en hypotheek. Bij financiële educatie gaat het niet alleen om de kennis over geld, maar ook om het omgaan met geld.

Financiële educatie helpt om kinderen beter te leren omgaan met geld. Deze handreiking geeft u praktische aanwijzingen over de mogelijkheden voor financiële educatie bij u op school. De handreiking is tot stand gekomen op basis van een aantal pilots met scholen voor PO, VSO en VMBO, die van september 2009 tot en met januari 2010 projecten en materialen hebben uitgetoetst.

Waarom financiële educatie?

De financiële crisis kwam volgens vele deskundigen niet uit de lucht vallen. Ze lijkt het gevolg van onverantwoord financieel handelen tot op de hoogste niveaus in de financiële wereld. Maar ook consumenten gedragen zich niet altijd financieel verantwoordelijk. Een maatschappelijk probleem van de eerste orde, dat een brede aanpak verdient. In die brede aanpak zijn jongeren een belangrijke doelgroep, want 'jong geleerd is oud gedaan'. Bij de benadering van jongeren speelt het onderwijs een prominente rol. Om ervoor te zorgen dat de Nederlandse jongeren over de kennis, het inzicht en de vaardigheden beschikken om verantwoord met geld om te kunnen gaan, dient financiële educatie een vaste plaats te krijgen in het onderwijs.

Eenvoudig in te passen

Financiële educatie is geen nieuw fenomeen in het onderwijs. Het is terug te vinden in de kerndoelen en het sluit goed aan bij economie, wiskunde, mens en maatschappij en burgerschap.

Het is zeker niet de bedoeling er een nieuw - laat staan verplicht - vak van te maken. 'Leren omgaan met geld' is eenvoudig en op een aantrekkelijke manier te integreren in verschillende bestaande vakken en lessen.

Van acht tot achttien

Financiële educatie op scholen richt zich op leerlingen van acht tot achttien jaar, in primair onderwijs, speciaal (voortgezet) onderwijs, voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs. Er is gekozen voor de leeftijd vanaf acht jaar, omdat kinderen voor financiële educatie eerst moeten kunnen rekenen en lezen. Begrip van geld ontstaat ook pas rond die leeftijd.

Uitgangspunt voor deze publicatie is de Basisvisie Financiële Educatie, die eind 2008 is opgesteld. Kern van de Basisvisie is een leerplankader, waarin staat beschreven wat kinderen zouden moeten kunnen en kennen over het omgaan met geld. (Uit: Leren omgaan met geld, CentiQ, Wijzer in geldzaken).

Handreiking helpt je op weg

Deze handreiking helpt scholen, schoolbesturen en onderwijsadviesbureaus die aan de slag willen met financiële educatie, op weg. Wat zijn de eerste stappen? Waar moet je aan denken? Waar vind je goede materialen? Wat is belangrijk bij de keuze van materialen? Wil ik ouders erbij betrekken en hoe doe ik dat? Past 'leren omgaan met geld' in het reguliere programma?

Er zijn drie versies handreikingen:

- voor het basisonderwijs
- voor het (voortgezet) speciaal onderwijs
- voor de onderbouw voortgezet onderwijs en voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs.

Er is gekozen voor verschillende handreikingen omdat de leeftijden en leerbehoeften van de leerlingen tussen de sectoren behoorlijk uiteenlopen. Deze handreiking is gericht op de onderbouw voortgezet onderwijs en voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (VMBO).

Voor wie

De handreiking is in de eerste plaats bedoeld voor leerkrachten die 'leren omgaan met geld' willen opnemen in hun lessen. Daarnaast kunnen onderwijsadviesbureaus en PABO's haar inzetten bij het begeleiden van scholen bij de invoering van financiële educatie.

De handreiking geeft antwoord op de vraag hoe financiële educatie op school het beste een plaats kan krijgen. In de bijlagen staan handige checklists en instrumenten om de school op weg te helpen. Op het leermiddelenplein van de SLO www.leermiddelenplein.nl en via www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs zijn allerlei lesmaterialen te vinden, die ook in de handreiking besproken worden.

Voor wie nog meer?

Er zijn nog meer doelgroepen, zoals een schoolbestuur dat zich wil oriënteren op het onderwerp financiële educatie, of een gemeente die overweegt dit onderwerp op de lokale educatieve agenda te zetten. Maar ook ouders of aanbieders van naschoolse activiteiten bij de verlengde schooldag, de opvang of de naschoolse activiteiten (in het kader van de brede school).

Leeswijzer

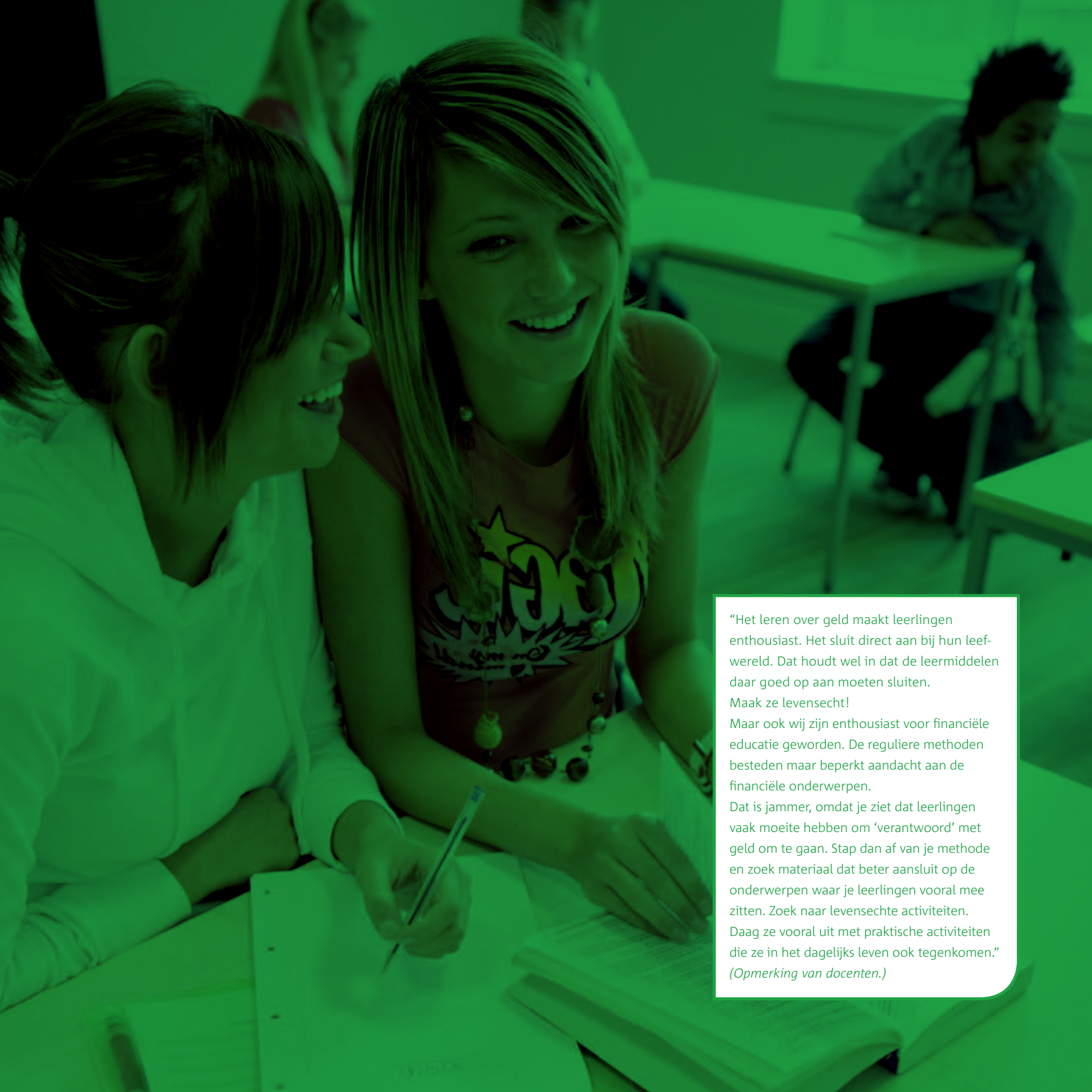
In deze handreiking gaan we in op de mogelijkheden om 'leren omgaan met geld' op de schoolagenda te plaatsen. **Hoofdstukken 1 en 2** gaan over het invoeren van financiële educatie op school. In **Hoofdstuk 2** is te lezen hoe de pilotscholen te werk zijn gegaan.

In **Hoofdstuk 3** kijken we naar de wettelijke kaders en de kerndoelen.

Hoofdstuk 4 geeft een indruk van de inhoud van financiële educatie.

In **Hoofdstuk 5** zijn interessante websites, artikelen en boeken opgenomen.

In **Hoofdstuk 6** en in de bijlagen is een hoeveelheid praktische materialen te vinden, zoals checklists, formats voor een projectplan en overzichten van leermiddelen voor financiële educatie, inclusief een korte beschrijving.

“Het leren over geld maakt leerlingen enthousiast. Het sluit direct aan bij hun leefwereld. Dat houdt wel in dat de leermiddelen daar goed op aan moeten sluiten.

Maak ze levensecht!

Maar ook wij zijn enthousiast voor financiële educatie geworden. De reguliere methoden besteden maar beperkt aandacht aan de financiële onderwerpen.

Dat is jammer, omdat je ziet dat leerlingen vaak moeite hebben om ‘verantwoord’ met geld om te gaan. Stap dan af van je methode en zoek materiaal dat beter aansluit op de onderwerpen waar je leerlingen vooral mee zitten. Zoek naar levensechte activiteiten.

Daag ze vooral uit met praktische activiteiten die ze in het dagelijks leven ook tegenkomen.”

(Opmerking van docenten.)

Aan de slag met leren omgaan met geld

De meeste scholen hebben de vakken economie en maatschappijleer waarin omgaan met geld aan de orde komt. Daarnaast blijkt financiële educatie scholen de mogelijkheid te bieden om praktijkgerichte opdrachten te geven, die dicht bij de belevingswereld van de leerlingen liggen.

Goed aansluiten bij de methode met activerende werkvormen

Het Dendron College in Horst heeft 2200 leerlingen. De school nam deel aan de pilot financiële educatie in 2009. De sectie economie heeft ervoor gekozen alle leerlingen van de tweede klas van het VMBO financiële educatie aan te bieden, in een mix van werkvormen. Het Dendron College wil degelijk onderwijs bieden, maar is wel op zoek naar meer activerende werkvormen. Financiële educatie biedt daar goede mogelijkheden voor.

De basis is de methode Economisch bekeken, die wordt gebruikt in het tweede leerjaar. Voor de pilotperiode heeft men hoofdstuk 5 (over lasten, lenen, betalen) naar voren gehaald en in samenhang met hoofdstuk 1 (van zakgeld naar inkomen) behandeld. De eerste aanvullende activiteit was een gastles van een bewindvoerder. Die kon de kinderen op levendige en herkenbare wijze vertellen wat het betekent om je baan te verliezen en wat er dan financieel kan gebeuren. Hoewel men het erover eens is dat een gastles het voordeel heeft 'dat de kinderen het ook eens van en ander horen', vindt de school het tegelijkertijd jammer dat een gastles maar een enkele keer plaatsvindt. Ook heeft de school gebruik gemaakt van de werkbladen van het materiaal Jouw Geld! van het Nibud.

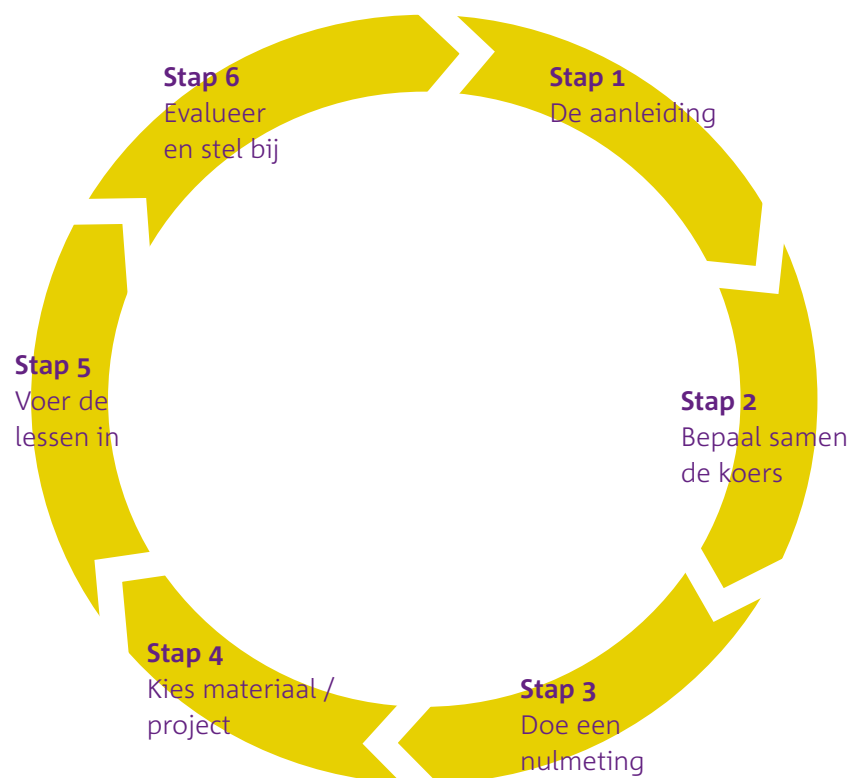
Een belangrijke component van de aandacht voor financiële educatie zijn de zelfgemaakte opdrachten. De leerlingen kregen de opdracht in groepjes bonnetjes van de wekelijkse boodschappen te verzamelen en te analyseren. Daar hoort ook bij: boodschappen categoriseren, de bedragen opnieuw optellen en in taartpuntgrafieken weergeven. Er is gekozen voor groepjes, om de reflectie over de uitgaven tussen leerlingen te stimuleren en het samenwerken te bevorderen. Voor het rekenen en het maken van de taartpuntgrafieken was er afstemming met wiskunde.

Andere zelfgemaakte opdrachten waren het vergelijken van producten bij verschillende winkels en het organiseren van een feestje. De vraag was daarbij: 'Hoe kom je aan geld?' Daaruit zijn heel creatieve benaderingen gekomen. De opdrachten hebben elk ongeveer twee tot drie weken geduurd. In totaal heeft de school acht weken lang speciale aandacht besteed aan financiële educatie (tussen herfst- en kerstvakantie). De docenten vinden dat de leerlingen de opdrachten over het algemeen interessant vonden en dat ze ook betrokken waren. Niet onbelangrijk: men vindt ook dat de leerlingen echt wat geleerd hebben.

Docent economie Jan Hesens: "We gaan het nu eerst evalueren, maar we willen dit eigenlijk ieder jaar in de tweede klassen aanbieden. Daarvoor moet een soort draaiboek worden gemaakt. Ook in de derde klassen willen we er aandacht voor vragen. Dat moeten we nog uitwerken. Samenwerkend leren, opdrachten die aansluiten bij de belevingswereld, actuele opdrachten en werken met de computer bieden volgens ons de juiste uitgangspunten voor financiële educatie. Daarnaast zijn er veel mogelijkheden om samen te werken met vakdocenten van maatschappijleer, wiskunde, Nederlands en tekenen. Dat willen we verder verkennen."

Stappenplan

Het mooiste is natuurlijk als het een bewuste keuze is van de school om 'leren omgaan met geld' vast op de agenda te zetten. Vaak speelt echter het toeval een rol. Een leerkracht neemt een folder mee van een studiedag of een conferentie. Er is in de klas een incident geweest dat over geld ging. Maar het kan ook zijn dat een leerkracht affiniteit heeft met financiën en omgaan met geld daarom belangrijk vindt. Soms is er al een 'slapend' project op school dat een opfrisser nodig heeft. En soms is een extra prikkel nodig om de stap te zetten. Met een stappenplan lukt het als vanzelf op een overzichtelijke manier aan financiële educatie te werken.

Stap 1

Stel **de aanleiding** voor financiële educatie vast

Leerkrachten signaleren een bepaald gedrag van leerlingen (onderling geld lenen, ruilen van speelgoed van verschillende waarde). Soms is er ook inzicht in de financiële problemen van ouders via het zorgoverleg. Over het algemeen zijn er de volgende aanleidingen voor scholen om te gaan werken aan financiële educatie:

- gebrekkige kennis en inzicht van leerlingen in geldzaken
- bestedingspatroon van leerlingen
- financiële problemen van leerlingen (en hun ouders)
- houding van leerlingen ten aanzien van geld
- Inhoud geven aan burgerschap of een toegepaste vorm van rekenen.

Stap 2

Bepaal samen de koers

Het is belangrijk dat schooldirectie en team samen besluiten dat de komende jaren aan financiële educatie gewerkt wordt. Zij kunnen bijvoorbeeld afspreken dat het project 'omgaan met geld' een looptijd heeft van twee jaar en dat ze daarna besluiten hoe het verder gaat. Neem samen de beslissing wie van de leerkrachten werk zal maken van financiële educatie. Maak een plan van aanpak waarin staat:

- wat is de voorbereidingstijd?
- wat is de uitvoeringstijd?
- wie neemt het voortouw? (bijvoorbeeld de bouwcoördinator)
- is er budget of een aantal uren?
- welke groepen kiezen we uit?
- bij welke vakken sluit het aan?

Belangrijk is ook om samen vast te stellen dat het niet iets nieuws is dat er gaat gebeuren, maar hetzelfde op een andere manier. **In Bijlage 1 is een checklist 'om aan de slag te gaan' opgenomen.**

Stap 3

Inventariseer wat de school al doet:
doe een nulmeting

Sommige scholen hebben al een project of aanvullend lesmateriaal. In dat geval is het goed een en ander nog opnieuw te bezien:

- werkt het goed?
- is aanpassing nodig?
- kunnen we het uitbreiden?

Eventueel gekoppeld aan een nulmeting. Hier kunnen verschillende checklists voor worden gebruikt.

Zie www.leermiddelenplein.nl.

Stap 4

Bekijk de mogelijke lesmaterialen en werkwijzen:
kies materiaal en project

Op het leermiddelenplein www.leermiddelenplein.nl en via www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs is veel materiaal te vinden. Kijk eerst naar de geschiktheid voor leeftijden en de inhoud. Voor de school is het heel belangrijk welke pedagogisch-didactische vereisten gesteld worden aan de werkvorm. Zelfstandig of in groepen? Klassikaal of in een project? Veel kennis of veel vaardigheden?

Maar er zijn meer opties.

Afhankelijk van de pedagogisch-didactische voorkeuren van de school (en het leerjaar), kan voor andere werkvormen worden gekozen. Voorbeelden:

- gastlessen
- een spel
- lesmateriaal op internet
- een mini-onderneming
- zelf een opgave maken
- een bezoek aan het Geldmuseum of De Nederlandsche Bank.

Alle materialen en methoden worden beschreven in Bijlage 2.

Stap 5

Voer de lessen in

Een vaak genoemde kanttekening is dat het onderwijsprogramma al zo vol is. Financiële educatie kan echter aangeboden worden in de vorm van praktische opdrachten bij rekenen of wereldoriëntatie of als project. Op die manier komt het er niet bij of bovenop, maar is het lesstof die op een andere manier wordt gepresenteerd.

Stap 6

Evalueer en stel bij

Evalueren is een van de belangrijkste stappen in de hele cyclus.

Dit is het moment om kritische vragen te stellen:

- sluit het (nieuwe) materiaal goed aan bij de methode?
- kost het de leerkracht niet te veel (voorbereidings)tijd?
- is de afstemming tussen de betrokken leerkrachten goed verlopen?
- hebben we de doelen gehaald, die we onszelf hebben gesteld?
- zijn we tevreden over de gebruikte methode?
- vinden we dat de leerlingen werkelijk wat geleerd hebben, of kan het beter?
- zijn er onvoorziene leereffecten?

Na de evaluatie kunt u afwegen of u de werkwijze kunt handhaven, aanpassen of eventueel uitbreiden.

Afweging keuzes

Hoe financiële educatie wordt ingevoerd, hangt af van de keuzes van de school. Kijk bijvoorbeeld naar de volgende overwegingen.

Omgaan met reclame van instellingen?

Er wordt door veel verschillende ondernemingen (waaronder de CentiQ, Wijzer in geldzaken-partners) materiaal aangeboden. Vaak staat daar het logo op van de aanbieder, of zijn de bedrijfskleuren en het logo verwerkt in de materialen. Het is goed dat de school daar een standpunt over inneemt. Wil je dat wel of niet? Sommige scholen vinden het geen probleem, andere scholen haken juist af vanwege de reclame.

Roos (bovenbouw VMBO): “Normaal kijk ik niet naar de prijzen van producten, nu heb ik veel verschillen in prijzen gezien door A- en B-merken. Ook zijn er grote verschillen in winkels, bijvoorbeeld Jan Linders en Aldi. Je moet dus goed vergelijken. Het was ook leuk om met elkaar te vergelijken, ik vind andere dingen belangrijk dan mijn vriendinnen.”

Structureel of incidenteel?

Het voordeel van een incidenteel project is dat je kunt uitvinden of een bepaalde aanpak werkt. Als omgaan met geld voor een school een belangrijk thema is, dan valt te overwegen financiële educatie een structurele plaats te geven in het curriculum.

Is er een rol voor ouders?

Een belangrijke afweging voor de school is of zij de ouders betrekken bij de lessen. Vanzelfsprekend spelen ouders een rol bij het leren omgaan met geld; het is een belangrijk onderdeel van de opvoeding. Als er op school aandacht aan het onderwerp wordt besteed, heeft dat vaak gevolgen voor ouders, omdat kinderen thuis vragen kunnen stellen over financiële zaken. Het is goed daar rekening mee te houden.

De school kan kiezen uit verschillende opties:

- De school kan de ouders informeren over de uitvoering van het project financiële educatie.
- De school kan leerlingen opdrachten geven die er toe leiden dat kinderen thuis vragen gaan stellen over financiële zaken.
- De school kan ervoor kiezen een discussieavond met de ouders te organiseren over ‘leren omgaan met geld’, en dat bijvoorbeeld koppelen aan gezond gedrag of veiligheid op school.

- De school kan ook zeggen: het onderwerp is nieuw voor ons, we willen er eerst zelf meer vertrouwd mee raken en daarna organiseren we een ouderavond.

Tomas: “Sommige vragen vond ik best moeilijk, samen met mijn vader ben ik er toch uitgekomen. Ik heb geleerd dat ik best slordig ben met geld, ik hou niet goed bij wat ik binnen krijg en wat ik uitgeef. Ik let daar nu wel beter op.”

Toegang tot internet?

Steeds vaker zien we dat leermiddelen, ook voor financiële educatie, via het internet aangeboden worden:

- traditionele methoden bieden extra opdrachten en hulpmiddelen via de website van de uitgeverij
- educatieve games
- informatie- of hulpbronnen (bijvoorbeeld videofilmpjes via YouTube, Hyves).

Een aantal van de geanalyseerde leermiddelen kan alleen met een internetverbinding optimaal gebruikt worden.

De pilotscholen wijzen erop dat de beschikking over voldoende computers met internetaansluiting een belangrijke succesfactor is bij de invoering van financiële educatie.

Opmerking van een leerling: “Nu zie ik van mezelf hoe ik mijn geld uitgeef; ik ben best zuinig.” “Mijn ouders vonden het ook een leuke opdracht. Ook mijn ouders letten nu beter op hun inkopen.”

Privacy

Het uitwerken van opdrachten die direct te maken hebben met de financiële situatie van de leerlingen zelf (en dus ook van de ouders) kan confronterend zijn.

Over onderwerpen rondom financiën, zakgeld, kledinggeld en dergelijke wordt in veel gezinnen niet gesproken, laat staan onderhandeld. Vanuit de pilotscholen wordt daarom gewezen op dergelijke privacygevoelige opdrachten. Bied de leerlingen daarom ook de mogelijkheid vragen onbeantwoord te laten, of vraag hen wat zij de ander zouden adviseren als het om geldzaken gaat.

Hier leer je dingen die je later in het dagelijkse leven kunt gebruiken.

VMBO: Levensechte onderwerpen zijn van groot belang

Op het Citaverde College in Nederweert zijn Bertie Vaes en Jos de Hoog docenten economie. Ze geven les aan groep 3 van het VMBO.

“Bij economie werken we met de methode Pincode. We hebben gekozen voor het aanvullende lesmateriaal In & Out van het Nibud omdat het er aantrekkelijk uitziet. Het is een soort magazine, waardoor het makkelijk te vernieuwen en voor de jongeren eenvoudig mee te nemen is. Het is flitsend en hip materiaal, attractief voor de leerling. We kunnen het gebruiken in aansluiting op de methode.” “Omdat de school relatief veel leerlingen met dyslexie heeft, is er nog een voordeel. Veel materiaal wordt bekeken op de verhouding tussen tekst en plaatjes en wat de plaatjes zeggen.”

Bertie: “Je kunt erover in gesprek gaan met leerlingen en je kunt er ook een eigen draai aan geven. Het sluit aan op de onderwijsdoelen.” De onderwerpen zijn levensecht en sluiten goed aan op de methode. De leerlingen zijn verbaasd over de hoeveelheid geld

die ze uitgeven. Een bijzonder gegeven is dat Bertie ook vijftien jaar bij een bank heeft gewerkt. Ze kan dus vertellen over haar eigen ervaringen. Bijvoorbeeld over jongeren die veel te veel geld willen lenen. Juist de persoonlijke verhalen blijken van belang om de jongeren erbij te betrekken. “Van geld lenen willen ze weten hoeveel de maandelijkse lasten dan zijn, en wat er iedere maand aan kleding wordt uitgegeven. Op deze manier wordt het opeens persoonlijk, echt. Dan krijgt economie plotseling betekenis.”

De overstap van leerjaar 2 naar 3 blijkt voor de leerlingen een cruciale periode te zijn. In het tweede leerjaar lijken financiële gebeurtenissen nog abstract, in het derde leerjaar beschikken leerlingen over steeds meer geld en wordt het levensecht.

VMBO: Een gelijkwaardige discussie met jongeren over geld

Het Bisschoppelijk College in Weert is een school voor VMBO, HAVO en VWO. In totaal zijn er ongeveer 1300 leerlingen.

Op deze locatie is alleen de onderbouw VMBO, de bovenbouw zit op een andere locatie. Gedurende de pilot zijn lessen financiële educatie uitgevoerd in het tweede leerjaar van twee groepen basis en kader.

Mohammed Feddahi is docent economie. Hij heeft gekozen voor het bekijken van het programma Een dubbeltje op z'n kant (RTL) en de Zakgeldkrant van het Nibud. Zelf heeft hij aanvullende opdrachten bedacht, bijvoorbeeld reflectieve vragen over het televisieprogramma en het maken van een collage aan de hand van de Zakgeldkrant. De opdrachten zijn ook uitgevoerd in aansluiting op de reguliere economiemethode Index.

Mohammed: “De leerlingen vinden het leuk, maar vooral ook spannend. Het is belangrijk om de leerlingen serieus te nemen, om hen niet ‘van bovenaf’ te onderwijzen of de les te lezen, maar met hen min of meer als gelijkwaardigen in discussie te gaan. Het is ook belangrijk om daarin positief te zijn. Het zou niet goed zijn om te

veronderstellen dat alle VMBO-leerlingen wel in de financiële problemen zullen komen. Dat merken de kinderen direct. Dat betekent ook dat het niet verstandig is te denken vanuit problemen.”

Tegelijkertijd werd de docent ook duidelijk dat het financieel bewustzijn van de tweede klas basis en kader redelijk hoog was. Mohammed: “De leerlingen zijn al redelijk zelfbewust over financiële zaken. Vaak weten leerlingen wel slechte voorbeelden van andere leerlingen of kennissen te noemen. Deze leerlingen zijn door hun keuzes en gedrag dan in financiële moeilijkheden gekomen. Het is opvallend dat die leerlingen daar steeds beter over kunnen praten.”

Praktijkervaringen

Educaties zijn vaak nieuwe onderwerpen in het onderwijs. Maar 'leren omgaan met geld' heeft een vanzelfsprekende plek in de vorming van jongeren. Iedereen moet later zijn boodschappen doen en zijn huur kunnen betalen. Dat moet je ergens leren. Bewustzijn, kennis en vaardigheden maken samen financieel competente burgers.

Ervaringen van de pilotscholen met financiële educatie

In de periode september tot en met december 2009 hebben vijf scholen een pilot uitgevoerd met financiële educatie. Hoewel financiële educatie geen nieuw onderwerp is voor scholen, was dit wel een goede gelegenheid om de scholen te bevragen over hun ervaringen. De scholen hebben elk verschillende leermiddelen uitprobeerde.

Wat opvallend was bij alle pilotscholen, is dat niet alleen de leerlingen het heel boeiend hebben gevonden om met dit onderwerp aan het werk te gaan, maar dat het ook een positieve ervaring voor de docenten en leerkrachten is geweest.

Wanneer begin je met financiële educatie?

Eigenlijk zijn alle leeftijden goed, want ook een eersteklasser krijgt zakgeld, belt mobiel en bestelt een colaatje in de voetbalkantine.

De leerlingen maken zelf dus al volop financiële keuzes.

Waar de pilotscholen van opkeken, is de enorme schuld die sommige scholieren al in de onderbouw hebben. Ze lenen geld (bij bijvoorbeeld vriendjes), maar ervaren dat niet als schuld. Leerlingen hebben meer geld te besteden door een weekendbaantje. Daarnaast neemt de invloed van de groep en de reclame (merkartikelen) toe, net als de behoefte aan experimenteren. Een aantal docenten is van mening dat we met dit onderwerp in de onderbouw moeten beginnen: in leerjaar 3 en 4 'is het kwaad al geschied'.

Een goede docent speelt daarop in. Ook al lijkt het curriculum vol te zitten, er is vaak wel ruimte om het onderwijs via financiële

Aandacht voor financiële educatie op alle VMBO-scholen in Limburg

Soms komt het initiatief voor financiële educatie niet vanuit de school zelf, maar vanuit een onverwachte hoek. De provincie Limburg vond dat er aandacht moest zijn op scholen voor 'leren omgaan met geld' vanuit het armoedebeleid. Dat is een breder thema, waar verschillende aandachtgebieden onder vallen. Financieel bewustzijn en financiële vaardigheden horen daar zeker bij.

In opdracht van de provincie biedt Mad Science (www.madscience.org) een programma aan op alle VMBO-scholen in de provincie Limburg.

Het programma bestaat uit drie delen. Twee lessen worden door Mad Science-medewerkers gegeven; de leerkrachten geven de derde les, met materiaal dat wordt achtergelaten. Doelstelling van het programma is bewustwording te creëren over financiële zaken: lenen en rood staan, betalen, budgetteren, reclame etc. Het programma is gericht op alle tweedeklassers van het VMBO. Uit diverse onderzoeken blijkt dat dit een gevoelige leeftijd is, en daar speelt het programma op in.

educatie iets andere accenten te geven. 'Leren omgaan met geld' biedt dan ook een goede gelegenheid om de vaardigheden in het domein economie meer uit te diepen. Zo kunnen renteberekeningen, het bepalen van gemiddelden, het bijhouden van een eigen 'huishoudboekje' bij rekenen/wiskunde, Nederlands of economie in een context aangeboden worden.

Reden genoeg om als school al in de onderbouw aandacht te besteden aan een aantal essentiële financiële onderwerpen, zoals leren budgetteren, nut en noodzaak van sparen en vooral dat je een euro maar één keer kunt uitgeven.

Ervaring van het Liemers College (Didam)

Het project Geld genoeg? kan van grote waarde zijn voor financiële bewustwording bij leerlingen. Uit de pilot is gebleken dat het lesmateriaal na aanpassing en aanvulling nog waardevoller kan worden. Om financiële educatie te realiseren wordt aanbevolen om specifieke leerdoelen over dit onderwerp op te nemen in de eindtermen van de opleiding. Daardoor zullen scholen eerder bereid zijn het project op te nemen in het lesprogramma. Er zijn goede mogelijkheden om het project te integreren in het lesprogramma van het leergebied mens en maatschappij, dat momenteel op veel scholen wordt vormgegeven.

Ervaring van het Bisschoppelijk College (Weert)

De lesmethode was voor ons niet toereikend, dus het was goed dat wij uit vele materialen konden putten. De leerlingen vonden de afwisseling met het boek prettig en waren bovendien nieuwsgierig naar de opdrachten. Onderwerpen van de Zakgeldkrant kunnen onderwerpen van de methode Index vervangen. Je kunt dus hele stukken weglaten. De leerlingen vonden het heel leuk om met de Zakgeldkrant aan het werk te gaan. Sommige leerlingen beseffen nu pas hoeveel geld ze uitgeven.

Bij welke vakken sluit financiële educatie aan?

Omgaan met geld en financieel bewustzijn kunnen in veel vakken aan de orde komen. Het vak economie is in de onder- en bovenbouw natuurlijk het meest voor de hand liggend.

Maar niet elke leerling kiest in de bovenbouw voor een opleiding/profiel waar het vak economie een onderdeel van is. Het is dan ook in zowel de onderbouw als in de bovenbouw (van zowel het VMBO als de tweede fase) mogelijk om financiële educatie aan te bieden bij rekenen/wiskunde (calculaties, grafische weergave), Nederlands (verslagen schrijven), PSO en oriëntatie op jezelf en de wereld, maatschappijleer of aardrijkskunde.

De scholen leggen allen een relatie met ICT, omdat veel leermaterialen digitaal worden aangeboden en in veel gevallen gebruik maken van het internet. Dat kan een belemmering zijn voor de school, als deze niet over voldoende computers en/of internet beschikt. Sommige leermiddelen bieden ook beeldmateriaal of directe informatiebronnen via het internet aan. Denk aan links naar YouTube, Hyves, aanvullende opdrachten of het gebruik van aanvullende, informatieve websites.

Een van de scholen heeft de pilot zelfs uitgevoerd bij biologie (milieuaspecten) en de kunstvakken (mini-onderneming).

Tenslotte kunnen diverse onderwerpen prima worden aangeboden tijdens de mentoruren of in de bovenbouw bij de LOB (loopbaanoriëntatie en -begeleiding).

Niet meer, maar anders!

De pilotscholen hebben zelf een keuze gemaakt uit de beschikbare leermiddelen. Ze hebben veelal gebruik gemaakt van de website van het Kenniscentrum Leermiddelen www.leermiddelenplein.nl en www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs. Bij het onderdeel 'financiële educatie' staat een groot aantal leermiddelen die gescreend zijn op de bijdrage aan de leerdoelen financiële educatie. Een aantal pilotscholen vervangt met dit specifieke materiaal onderdelen van bestaande methoden. Op deze manier komt er niet meer leerstof bovenop het bestaande programma, maar worden onderwerpen vervangen door beter of meer toegespitst materiaal.

Hoe kies je het goede materiaal?

Hieronder enkele kritische vragen bij het zoeken van materiaal.

- Sluit het materiaal goed aan bij de belevingswereld van jongeren? Is het aantrekkelijk vormgegeven? Is het niet te veel droge kost?
- Sluit het taalgebruik aan bij de groep waarvoor je het materiaal wilt gebruiken? Vraagt het materiaal ook gebruik te maken van ICT en is dat voldoende beschikbaar in school?
- Sluit het materiaal aan bij de leerdoelen van de Basisvisie Financiële Educatie?
- In hoeverre sluit het materiaal aan op de gebruikte methode (Economisch bekeken, Munt, Pincode, Index...)?

- Ook de vormgeving is voor sommigen een afweging: is het dun, is het een makkelijk formaat, zijn er werkbladen? Kies voor verzorgd materiaal. Beperk het werken met kopieën. Leerlingen voelen zich serieus genomen als ze met ‘mooi’ materiaal kunnen werken.
- Kunnen verschillende vakken gecombineerd worden?
- Is er een toets? Het Cito heeft een financiële vaardigheidstoets ontwikkeld voor het (examen)vak economie voor de gemengde en theoretische leerweg. Deze toets is gebaseerd op relevante eindtermen. Ter afronding van het project of de opdrachten kan gedacht worden aan een groepstoets, het maken van collages of het schrijven van een opstel.

Op www.leermiddelenplein.nl en via www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs is veel materiaal te vinden. Het Kenniscentrum Leer-middelen (KCL) heeft inmiddels 37 leermiddelen voor financiële educatie verzameld. Op de sites vindt u informatie aan welke leerdoelen zij bijdragen. Bij een aantal leermiddelen staat tevens aangegeven welke kerndoelen en/of eindtermen zij dekken. De pilotscholen kozen:

- Money Wise (Mad Science)
- Zakgeldkrant (Nibud)
- In & Out (Nibud)
- Geld moet rollen (De Nederlandsche Bank)
- Een dubbeltje op z'n kant (RTL4)
- Jouw Geld! (Nibud)
- Pincode (Noordhoff Uitgevers VO).

Alle materialen en methoden worden beschreven in Bijlage 2.

Een ondernemingsspel of een goed simulatiespel waarin leerlingen uitgedaagd worden om zelf keuzes te maken, zijn goede voorbeelden van onderwijskundige contexten. Daarbij leren de leerlingen niet alleen de diverse financiële begrippen, maar ook de samenhang tussen die begrippen en de consequenties van gemaakte financiële keuzes. Voorbeelden daarvan zijn BizWorld, de experience Geld en je leven! of Geld genoeg?

Didactische aanwijzingen

De pilotscholen waarderen vooral actieve werkvormen met interactieve werkvormen en verwerkingsopdrachten. Het is belangrijk dat de opdrachten een grote mate van herkenbaarheid en levensechtheid hebben. Als aanvulling kunnen dan groepsgesprekken met de klas worden gehouden. De scholen geven de voorkeur aan verschillende materialen en werkvormen. “We leggen het accent vooral op het aanleren van financiële vaardigheden en het bewust omgaan met geld.” De materialen bieden voldoende mogelijkheden voor differentiatie. Voor het bewustwordingsproces is het ideaal als er gekozen kan worden voor groepsopdrachten. Vooral de uitwerking en de besprekingen in de groep zijn vaak confronterend: “Leerlingen zijn verbaasd over de hoeveelheid geld die ze uitgeven”, aldus een docent van het Citaverde College.

Het gebruik van ICT en televisie is verschillend, maar veel materialen maken wel gebruik van de moderne ICT-toepassingen. Het is opvallend dat alle scholen aangeven dat de leerlingen het interessant vinden en enthousiast zijn.

Toetsing is voor sommige scholen belangrijk, voor andere juist niet. Het is raadzaam er bij de keuze van het lespakket op te letten dat het bruikbaar toetsmateriaal bevat.

Aantrekkelijkheid van het materiaal

Een soort magazineachtig formaat is makkelijk te vernieuwen en voor de jongeren ook eenvoudig mee te nemen. Het materiaal dat een flitsend karakter (vet, cool, wreed) heeft, met veel illustraties, slaat aan. Dat is van belang omdat de school relatief veel dyslectische kinderen heeft.

Materiaal dat levensecht en aansprekend is, dat is de enige manier om de leerlingen te motiveren en tot leren te brengen. De Zakgeldkrant blijkt bijvoorbeeld te kinderachtig te zijn voor leerjaar 3 en 4.

(Reacties uit een pilotschool.)

Omgaan met geld en financieel bewustzijn kunnen in veel vakken aan de orde komen. Het vak economie is in de onder- en bovenbouw natuurlijk het meest voor de hand liggend.

Didactische mogelijkheden en werkvormen

Een school kan een methode of een lespakket volgen, maar ook verschillende methoden combineren, al naar gelang van de inzichten van de leerkracht en de leerbehoeften van de leerlingen. Naast de leermiddelen zijn er nog andere werkvormen. Voorbeelden hiervan zijn:

- **Gastlessen.** Veel banken en financiële instellingen bieden gastsprekers aan voor scholen. Een gastspreker heeft het voordeel dat de leerlingen 'het ook eens van iemand anders horen'. Nadelen van het inzetten van gastsprekers zijn: het kost relatief veel voorbereidingstijd en het blijft vaak beperkt tot een eenmalige activiteit. Leerlingen vinden het doorgaans heel interessant: "Je hoort het nu eens van iemand die er echt verstand van heeft!"
- **Een theatervoorstelling.** Er zijn verschillende bureaus die een voorstelling voor scholen en leerlingen aanbieden met geld als thema. Het is goed om aan de voorstelling een verwerkings- of reflectieopdracht te verbinden.
- **Een spel,** met de leerlingen kan een spel worden uitgevoerd, waarin de verschillende onderwerpen van financiële educatie aan bod komen. Leerlingen kunnen door de onderlinge competitie behoorlijk gemotiveerd worden.
- **Elektronische leeromgevingen (ELO).** Verschillende uitgevers bieden ook leermiddelen op internet aan. In een elektronische leeromgeving (bijvoorbeeld verwant met games) worden leerlingen op een andere manier geprikkeld en uitgedaagd.
- **Een realitygame.** Er zijn verschillende voorbeelden van realitygames waarbij leerlingen spelenderwijs, door het spelen van diverse financiële rollen (analist, handelaar of accountant) kennismaken met financiële begrippen. Voorbeelden van degelijke games zijn BizWiz en Scholenstrijd. Leerlingen werken in teamverband aan de analyse van beursoverzichten en stellen een eigen aandelenportefeuille samen. Met Scholenstrijd is een competitie tussen scholen mogelijk; wie haalt het hoogste rendement?

- **Zelf een opgave maken.** Sommige leerkrachten bekijken veel materiaal, maar vinden het dan toch prettiger een eigen opdracht te maken. Zo kunnen ze de opgave goed laten aansluiten bij het niveau van de eigen leerlingen. Een voorbeeld is de opgave om zelf met de groep een klassenfeest te organiseren. Bij de start is geen budget. Hoeveel heb je nodig en hoe ga je ervoor zorgen dat er geld komt?
- **Een bezoek aan het DNB Bezoekerscentrum.** Een bezoek aan de Nederlandsche Bank in Amsterdam is gratis voor scholen. Er zijn speciale (thema)tentoonstellingen en opdrachten voor leerlingen van zowel de onder- als de bovenbouw. Begeleiding door middel van een inhoudsdeskundige is in veel gevallen mogelijk.
- **Een debat.** Debatteren.com biedt trainingen aan. Debatteren is goed voor het leren reflecteren en argumenteren. Financiële educatie leent zich prima voor een debat. Het is bij uitstek een mogelijkheid ouders te betrekken bij financiële educatie.

Bezoekerscentrum De Nederlandsche Bank

Het DNB Bezoekerscentrum is gevestigd in een aantal 18e-eeuwse pakhuizen in Amsterdam. In het Bezoekerscentrum zijn twee tentoonstellingen: Geld, goud en economie en Geld en je leven!, een interactieve lifestyle tentoonstelling over omgaan met geld.

Het Bezoekerscentrum ligt aan de Achtergracht 4 in Amsterdam.

Didactische tips

Stel je als docent open voor authentieke, persoonlijke ervaringen en gebruik ze. Gebruik beeldmateriaal van jongeren die op basis van hun financieel gedrag in de problemen zijn gekomen.

Portret en ervaringen van een gastspreker

Veel banken en financiële instellingen vinden het belangrijk om via gastsprekers op scholen te helpen met financiële educatie. Dat hoort bij hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Het voordeel van gastsprekers is dat de leerlingen ‘het eens van een ander horen’. De leerlingen horen het uit de eerste hand, de gastspreker kan realistische voorbeelden geven, waardoor het echt gaat leven voor de leerlingen.

Peter-Paul Wekking is directeur Hypotheken bij de ING. Hij heeft een gastles verzorgd op een van de scholen die deelnamen aan de pilot financiële educatie: de Pilot in Rotterdam Ommoord, een school voor speciaal onderwijs. Het waren twee lessen van ruim een uur aan leerlingen van 13-15 jaar. Het liep uit door alle vragen die er waren. De voorbereiding nam natuurlijk ook wat tijd in beslag.

Peter-Paul: “Het ging over een van de belangrijkste financiële beslissingen voor velen, het kopen van een huis, en de hypotheek. En natuurlijk over de kredietcrisis. De onderwerpen zijn vooraf aangedragen door de leerlingen. De gastles en voorbereiding hierop van de leerlingen zijn vooraf uitgebreid besproken met de docenten.”

De gastles verliep heel interactief en vloog voorbij. De leerlingen waren ten volle bereid hun kennis en vragen in te brengen.

Juist die actieve houding is essentieel voor later.

Peter-Paul: “Het is belangrijk dat iedereen bewuste financiële keuzes kan maken. Interesse en kennis zijn daarvoor de basis. Het was een hele stimulerende ontmoeting met de kinderen. Wat het mij leert, is dat inspanningen op gebied van financiële educatie heel waardevol zijn.”

De meerwaarde van een gastspreker is volgens Peter-Paul: “Als expert op dit gebied kun je alle vragen beantwoorden.”

Voorbeelden van eigen opgaven in het VMBO

Het Kwadrant, een VMBO in Weert, gaf de jongeren in groep 3 de opdracht uit te rekenen hoeveel het kost om twee jaar te reizen van huis naar het werk. De leerlingen mochten zelf kiezen van welk vervoer zij gebruik zouden maken. De discussie en reflectie ontstonden natuurlijk toen ook rekening gehouden moest worden met de kosten voor de fiets, de stalling of het paar schoenen dat je zou verslijten als je van de trein naar het werk zou lopen. Het Dendron College in Horst werkt ook met eigen opdrachten. In de tweede klas van het VMBO kregen de leerlingen (in groepjes) de opdracht om de kassabonnetjes van de boodschappen te verzamelen en te analyseren. De leerlingen moeten de boodschappen categoriseren en de bedragen opnieuw optellen en in taartpuntgrafieken weergeven. Er is gekozen voor groepjes om de reflectie over de uitgaven tussen leerlingen te stimuleren en het samenwerken te bevorderen. Het vraagt voor het rekenen en de taartpunten ook afstemming met rekenen en wiskunde. Uiteindelijk gaan de leerlingen met elkaar in discussie over de

uitgaven. Het toekennen van de boodschappen aan de verschillende categorieën geeft natuurlijk al discussie. Maar dan ontstaat ook bewustwording over de kosten en lasten.

Een andere opdracht op het Dendron in Horst was om met elkaar een feest te organiseren. Er was echter geen geld beschikbaar. De leerlingen werd gevraagd creatieve oplossingen te bedenken voor het werven van geld voor het te organiseren feest. Dan blijkt dat leerlingen heel creatief kunnen zijn.

Het Bisschoppelijk College heeft de uitzendingen van Een dubbeltje op z'n kant van RTL aangegrepen als lesmateriaal. In dit programma worden mensen geportretteerd die door financieel gedrag in moeilijkheden zijn. Presentator John Williams en ondernemer Annemarie van Gaal helpen de mensen weer op weg door orde op zaken te stellen. Houd er wel rekening mee dat het emotietelevisie is. De uitzendingen kunnen worden gebruikt als een aanleiding voor een discussie. De school kan ook reflectievragen maken voor de leerlingen.

Wat vraagt financiële educatie van de leerkracht?

Financiële educatie vraagt geen bijzondere competentie of kennis van de leerkracht, de algemene kennis en de didactische vaardigheden zijn voldoende. In de pilots bleek dat de leerkrachten verschillende materialen hebben gecombineerd en eigen aanvullende opdrachten hebben gemaakt. Zo nodig konden terugvallen op de expertise van de economiecollega (uit de onder- of bovenbouw/tweede fase).

En hoe zit het met de voorbereidingstijd? Daar is moeilijk een algemeen antwoord op te geven. Sommige docenten volgen graag de methode, anderen knippen en plakken liever zelf op basis van hun eigen inzichten. Het spreekt vanzelf dat de laatste benadering meer tijd vraagt. Soms hebben docenten naast het beschikbare materiaal een eigen opdracht gemaakt of een discussie, debat of een klassengesprek toegevoegd.

Financiële educatie werkt met realistische voorbeelden

Docenten missen onderwerpen die te maken hebben met het maatschappelijk verkeer. Juist in deze leeftijdsfase gaat geld een belangrijke rol spelen. Als de methode daar niet of onvoldoende op inspeelt, moet de docent het zelf doen. Het zou heel prettig zijn als hij dan materiaal kan gebruiken dat goed afgestemd is op de leerlingen; hun leefwereld, herkenbare situaties. Niet praten over het kopen van een zak appels, maar het aanschaffen van een computer-game of een iPod.

Met behulp van de website van het Kenniscentrum Leermiddelen www.leermiddelenplein.nl en via www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs kunnen scholen een optimale keuze maken uit specifieke leermiddelen voor financiële educatie.

Tips van de pilotscholen over deskundigheid van de docenten

- Voor de interne deskundigheidsoverdracht kan de docent economie ingezet worden.
- Er kan ook gekozen worden voor de inzet van externe deskundigheid. Inzet van gast-docenten (bijvoorbeeld CentiQ, Wijzer in geldzaken-partners) behoort tot de mogelijkheden.
- Een schoolgerichte ondersteuning, ook omdat de scholen onderling zo verschillend zijn en het verschillend aanpakken.
- Intervisie (bijvoorbeeld vanuit de afdeling economie) of supervisie (dat kan vanuit een onderwijsadviesbureau of landelijk pedagogisch centrum).

En wat is het vervolg?

De ervaringen die zijn opgedaan met een eerste project dienen eerst goed te worden geëvalueerd. Aan de hand van de evaluatie kan de leerkracht besluiten 'leren omgaan met geld' ook volgend jaar aan te bieden, wellicht in een gewijzigde vorm, op basis van voortschrijdend inzicht, of omdat er een andere aanleiding in de nieuwe groep is.

Voor het draagvlak en de continuïteit is het ook belangrijk de steun van de directie of de manager te hebben. Alle pilotscholen geven aan dat voor de verankering ondersteuning/commitment van de directie/schoolleiding nodig is.

Op basis van de eerste ervaringen kan een draaiboek worden samengesteld, dat volgend jaar opnieuw van pas komt, met:

- het uitgevoerde plan van aanpak
- de gekozen materialen
- eigen opdrachten
- kopieerbare bladen
- toetsen
- eigen aantekeningen over de uitvoering van de lessen
- namen, adressen en telefoonnummers van gastsprekers.

Geld en je leven! (De Nederlandsche Bank)

De tentoonstelling is opgezet in de vorm van filmclips die samen een soap vormen; deze is geschreven door de auteurs van Goede Tijden, Slechte Tijden. Centraal staat het levensverhaal van drie jonge mensen. Op basis van verschillende situaties bepalen de bezoekers waar het geld aan uitgegeven moet worden en beïnvloeden zo het leven van de hoofdpersonen.

Zo krijgen de hoofdrolspelers vragen via sms, internet, e-mail of mobiele telefoon voorgelegd waar de spelers van het spel over moeten beslissen. Voorbeelden: "Wil je meer dagen werken bij Squash & Wellness?" en "Wil je (betaalde) bijles van je juf Engels?"

Sparen, lenen en schulden zijn financiële begrippen die in meerdere scènes aan bod komen. Zo ontvangt Joshua een brief van de Rabobank over een automatische afschrijving en wordt Emily nog eens door haar vader gewezen op het afbetalen van haar schuld.

Nadat de bezoeker/speler een keuze voor de hoofdrolspeler heeft gemaakt, wordt direct feedback gegeven; het oplopen of afnemen van de hoeveelheid geld/schuld en de mate van tevredenheid (het gaat ook om '...je leven!')

Aan de hand van vele praktische en voor de doelgroep herkenbare situaties worden diverse situaties voorgelegd als geld verdienen door een bijbaantje, verwerven van (meer) inkomen (onder andere via internetsparen, maar ook poken), gebruik pinpas, schulden (incassobureau) en de invloed van peers. "Welke keuze maak jij?" is daarbij de centrale vraag. De diverse situaties maken de bezoekers/spelers bewust van financiële begrippen. Voorbeelden: een brief van de woningbouwvereniging aan Emily over huur, gas, water en licht of de mogelijkheid om studiefinanciering aan te vragen. Zo ontdekken de leerlingen dat er in de nabije toekomst onkosten komen, maar ook dat er financiële ondersteuning is voor zelfstandig wonen en/of studeren.

Fahrid (onderbouw VMBO):
 "De opdrachten waren veel leuker dan gewoon les, hier heb je wat aan! Dat moeten we veel meer doen. Wanneer doen we weer zulke opdrachten?"

Tips

van de pilotscholen

Aanwijzingen van de pilotscholen voor de invoering van financiële educatie:

- Zorg voor ondersteuning en commitment van de directie/ schoolleiding.
- Zorg dat iemand het voortouw neemt.
- Stel een draaiboek of stappenplan samen waarin staat hoe je aan de slag gaat met financiële educatie; dat is ook makkelijk voor volgend jaar.
- Werk toe naar een doorgaande leerlijn, waarbij financiële educatie in verschillende leerjaren wordt aangeboden.
- Betrek uitvoerende leerkrachten zo spoedig mogelijk bij het project.

Belemmeringen

De pilotscholen geven ook een aantal belemmeringen voor de introductie van financiële educatie aan:

- Introductie nieuw onderwerp kost voorbereidingstijd.
- De kosten van de materialen. De school dient er budget voor vrij te maken.
- Beschikbaarheid van computers en internetaansluiting.
- De communicatie en afstemming tussen docenten onderling in de voorbereiding en met de ouders kost tijd.
- Niet alle ouders zitten te wachten op het aanbieden van dit thema.
- Privacyzaken: welke persoonlijke dingen bespreek je wel, welke niet?

Over privacy

“Na het uitwerken van een thuiswerkopdracht (welke vaste en variabele kosten zijn er in het huishouden?) bleken er grote verschillen te zitten in de uitwerking. Een aantal kinderen heeft niet met de ouders over deze inkomsten en uitgaven kunnen praten. Dat blijkt soms een taboe te zijn. Je moet je natuurlijk als school wel realiseren dat er ouders zijn die van een bijstandsuitkering rond moeten komen of waarvan de ouder werkeloos is.”

(Ervaring van een docent.)

Duurzame plek in het leerplan

In het leerplankader van de Basisvisie Financiële Educatie zijn specifieke leerdoelen per leeftijdscategorie geformuleerd. Daarmee wordt niet alleen aangegeven over welke kennis, inzichten, vaardigheden en financieel bewustzijn leerlingen op een bepaalde leeftijd minimaal zouden moeten beschikken. Het bewust omgaan met geld is een kwestie van lange adem; het is dan ook aan te raden financiële educatie duurzaam in het leerplan of PTA (programma van toetsing en afsluiting) op te nemen.

Voor welke leerlingen?

Voor veel leerlingen op school is geld iets vanzelfsprekends. Ze komen uit redelijk gegoede milieus, dus geld is er meestal wel genoeg. Daardoor kennen ze de waarde van het geld niet goed. Financiële educatie is zeker niet alleen van belang voor leerlingen waarvan de ouders moeilijk rondkomen. Juist leerlingen uit meer welgestelde milieus kennen niet altijd goed de waarde van het geld. *(Uitspraak van een pilotschool.)*

Doorlopende leerlijn.

Begin in leerjaar 1 al en ontwikkel een doorgaande lijn. In leerjaar 1 kan het in PSO. Beginnen in leerjaar 3 en 4 is eigenlijk te laat. Veel financiële gewoonten zijn dan al tot stand gekomen. *(Advies van het Dendron College en het Citaverde College.)*

Financiële educatie is praktisch

“Wat mij opviel tijdens het nakijken van de verslagen en vooral de antwoorden, was dat het merendeel van de leerlingen het heel leuk vindt om op een andere manier kennis te maken met economie. Het staat dicht bij ze.” *(Een ervaring van een docent economie.)*

Reactie van Natasha (leerling onderbouw VO)

“Het verhaal van de gastles vond ik best zielig, hij kon er niets aan doen dat hij in de schulden kwam.”

(Over een jongen die door een faillissement in de schulden raakt.)

Wetgeving en formele kaders

In dit hoofdstuk beschrijven we de wettelijke en formele kaders die voor de docenten en directie een aangrijpingspunt zijn om financiële educatie een plek te geven in de school.

Financiële educatie in bestaande vakken

De inhoud (wat kinderen zouden moeten leren) is vastgelegd in de kerndoelen. Ook in bestaande kerndoelen komt financiële educatie aan bod. We kijken naar onderbouw voortgezet onderwijs (VMBO en HAVO/VWO) en bovenbouw VMBO.

Onderbouw VMBO

Wiskunde

- Kerndoel 22: De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties.
- Kerndoel 23: De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte en marges die in een gegeven situatie passend zijn.

Mens en maatschappij

- Kerndoel 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.
- Kerndoel 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.

Onderbouw HAVO/VWO

Wiskunde

- Kerndoel 22: De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties.
- Kerndoel 23: De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte en marges die in een gegeven situatie passend zijn.

Mens en maatschappij

- Kerndoel 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.
- Kerndoel 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.

Bovenbouw VMBO

Financiële educatie kan voor een belangrijk deel aansluiting zoeken bij actief burgerschap. Zelfstandigheid in keuzes en afwegingen wordt gezien als een belangrijke burgerschapscompetentie.

Scholen geven zelf invulling aan financiële educatie

Scholen geven zelf invulling aan de inhoud van hun onderwijs. De genoemde kerndoelen laten zien dat financiële educatie ook daadwerkelijk kan worden opgenomen in het onderwijs.

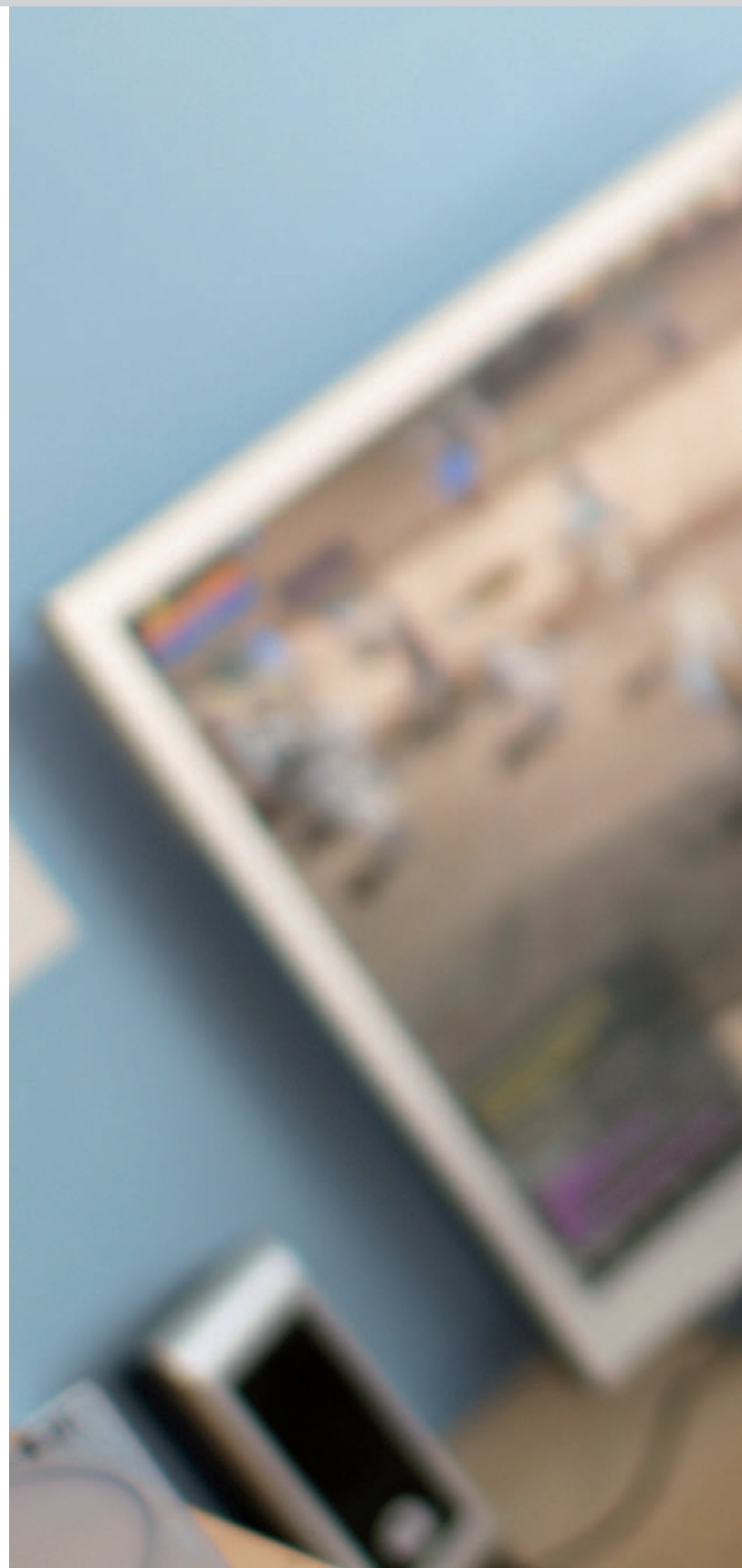
In opdracht van CentiQ, Wijzer in geldzaken heeft SLO in 2007 onderzoek¹ gedaan in hoeverre er binnen het onderwijs aandacht werd besteed aan financiële educatie. De uitkomst van dat onderzoek was dat er weliswaar weinig aandacht wordt besteed aan 'leren omgaan met geld', maar er zeker aanknopingspunten zijn om dit te doen en daarmee kerndoelen van de vakken rekenen/wiskunde of economie te bereiken.

Bertie Vaes, economiedocent van het Citaverde College in Nederweert: "Na de pilot blijven we financiële educatie aanbieden. Het past heel goed bij de eerste drie hoofdstukken van de methode van het vak economie. We vinden het zelf ook belangrijk dat leerlingen goed met geld om kunnen gaan en we vinden het ook een stukje verantwoordelijkheid van het onderwijs."

Andere pilotscholen geven aan dat financiële educatie aangeboden kan worden bij oriëntatie op jezelf en de wereld, het vak maatschappijleer, loopbaanoriëntatie of praktische sectororiëntatie, maar ook in combinatie met Nederlands en cultuureducatie.

Financiële educatie kan uitstekend opgenomen worden in Praktische Sector Oriëntatie (PSO).
(Een van de Limburgse VMBO-scholen.)

¹ Uffelen, R. van (2007). *Onderzoek naar de vergroting van het financieel inzicht via het onderwijs. Een analyse van de kerndoelen en eindtermen in het onderwijs voor leerlingen van 8 tot 18 jaar.* Enschede: SLO

4 Financiële educatie

In dit hoofdstuk leggen we uit wat financiële educatie precies is en waarom er gekozen is voor een financiële educatie en niet voor bijvoorbeeld een project of een thema 'omgaan met geld'. Deze educatie is ontwikkeld als een doorlopende leerlijn voor kinderen van acht tot achttien jaar.

Financiële educatie, wat is dat?

Claassen, e.a. (2008, p. 5) definiëren financieel inzicht als volgt:

“Mensen met financieel inzicht zijn in staat om hun financiële zaken te regelen. Zij hebben kennis op het gebied van lenen, sparen en plannen, weten hoe ze in het dagelijkse leven met geld om moeten gaan en kunnen hun zaken op een verantwoorde manier beheren. Een persoon met financieel inzicht zal een gedrag vertonen dat overeenkomt met het handelen op basis van kennis en ervaring. Verder weet een persoon met financieel inzicht welk risico hij neemt bij bepaalde financiële beslissingen. Dit komt overeen met het objectief meetbaar risico.” Deze definitie is overgenomen van De Gier, e.a. (2007, p. 32).

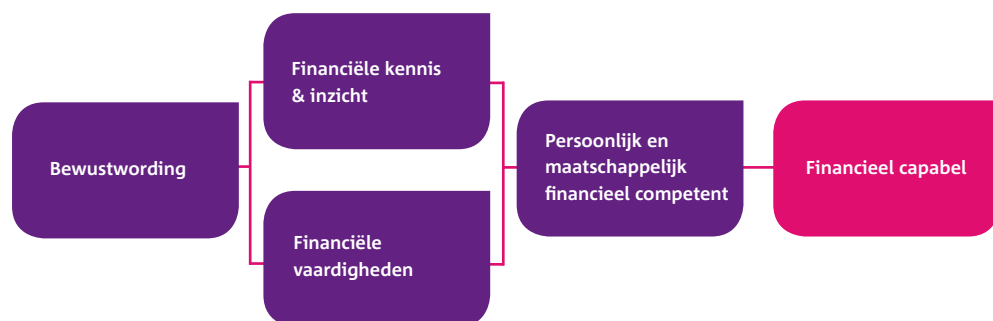
Bij financiële educatie gaat het niet alleen om de kennis over geld, maar ook om het omgaan met geld. Dat is veel meer een sociaal-emotionele beslissing: wil ik sparen of uitgeven? Wil ik dit nu hebben of kan ik wachten tot het einde van het jaar? Wat vertelt reclame mij eigenlijk en wat voor gevoelens roept dat op? Vind ik het erg om rood te staan? Kort gezegd komt het erop neer dat we kinderen goed willen voorbereiden op omgaan met geld, dat we hen bewust willen maken van de rol van geld. Het is verstandig daar jong mee te beginnen. Werken aan gezond financieel bewustzijn en gedrag begint al jong, maar tussen de tien jaar en de zestien jaar is een cruciale periode. Voor tieners zijn er op financieel gebied belangrijke veranderingen. Geld wordt concreet en gaat tot hun belevingswereld behoren. Kinderen hebben baantjes, gaan geld uitgeven, krijgen zeggenschap over geld, ze zijn voor marketeers een belangrijke doelgroep. Denkt u maar aan voetbalplaatjes, K3, iPods, computerspellen, en middeltjes tegen puistjes.

Uit onderzoek blijkt dat niet alle kinderen omgaan met geld als probleemloos ervaren. Een derde van de jongeren vertoont financieel risicovol gedrag; ze hebben schulden en spelen om geld. Tweederde van de jongeren vindt het moeilijk om met geld om te gaan.

“Het is allemaal heel erg duur, ik heb nagedacht over wat ik over tien jaar wilde hebben. Daar had ik nog nooit over nagedacht. Ik moet later een goede baan vinden om het te kunnen betalen. Je kunt beter sparen dan lenen.”
(Een reactie van een leerling van een van de pilotscholen.)

Financiële educatie heeft verschillende aspecten

Allereerst vinden we het belangrijk dat kinderen zich bewust worden van financiële afwegingen. Het bevorderen van bewustwording is een eerste educatief doel. Daarnaast kunnen financiële competenties worden versterkt door te werken aan kennis en inzicht en vaardigheden. Er is dan nog een onderscheid te maken tussen persoonlijke financiële competenties (bijvoorbeeld het beheren van je eigen zakgeld) en maatschappelijke financiële competenties (bijvoorbeeld: van belastinggeld wordt een nieuwe school gebouwd, of een hangplek). Al deze aspecten bij elkaar opgeteld moeten leiden tot financieel capabele mensen.

Deze indeling is gebruikt voor de samenstelling van de leerdoelen voor financiële educatie. Deze zijn ontwikkeld voor kinderen van acht tot achttien jaar en zijn vastgelegd in de Basisvisie Financiële Educatie (SLO, Sardes, Cito, 2008).

Zie hiervoor www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs.

De Basisvisie Financiële Educatie, met leerdoelen per leeftijdsgroep

De eindtermen en competenties in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs hebben vooral het karakter van minimaal te behalen einddoelen.

Om financiële educatie een plek te geven, kan vooral het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs gebruik maken van de ruimte die in de examenprogramma's voor zowel AVO-vakken als beroepsgerichte programma's is ontstaan door de globalisering van de eindtermen.

Voor HAVO/VWO kan gebruik worden gemaakt van de ruimte die de eindtermen in de respectievelijke (sub)domeinen bieden.

In de Basisvisie zijn voorstellen uitgewerkt voor een leerplankader en leerdoelen financiële educatie, gekoppeld aan kerndoelen en eindtermen van bestaande vakken. De leerdoelen zijn direct afgeleid van relevante kerndoelen, eindtermen, competenties en kernconcepten voor financiële educatie, die door zowel het onderwijsveld zelf als vertegenwoordigers uit de financiële wereld zijn goedgekeurd. De leerdoelen geven de mogelijkheid sturing te geven aan het onderwijsleerproces en aan de toetsing.

Financiële educatie richt zich op leerlingen van acht tot achttien jaar, in primair onderwijs, speciaal (voortgezet) onderwijs, voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs. Er is gekozen voor de leeftijd vanaf acht jaar, omdat kinderen voor financiële educatie eerst moeten kunnen rekenen en lezen.

In deze Basisvisie zijn voorstellen uitgewerkt voor een leerplankader en leerdoelen financiële educatie, gekoppeld aan kerndoelen en eindtermen van bestaande vakken.

05 Websites en literatuur

In dit onderdeel geven we een overzicht van een aantal websites waar scholen informatie kunnen vinden over financiële educatie. Daarnaast verwijzen we naar literatuur.

Websites

www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs

Het onderdeel van de landelijke website van het platform CentiQ, Wijzer in geldzaken waarin informatie en tips staan voor het onderwijs.

www.slo.nl

De website van de Stichting Leerplan ontwikkeling.

Tule.slo.nl

Een SLO-website die een beeld geeft wat er onder de globale kerndoelen verstaan kan worden. Het geeft zicht op de manier waarop bij ieder kerndoel de inhoud (kennis en vaardigheden) en activiteiten (van kinderen en leraren) kunnen worden verkaveld over de groepen 1 tot en met 8.

www.leermiddelenplein.nl

Op het leermiddelenplein (onderdeel van de SLO) vindt u een overzicht van leermiddelen voor financiële educatie.

www.codenamefuture.nl

Codename Future biedt verschillende projecten en lesmaterialen voornamelijk voor 12-18 jarigen op het gebied van financiële educatie en ondernemen.

www.nibud.nl

Een uitgebreide website met veel informatie over 'omgaan met geld'.

www.consumentenbond.nl

Op de website staat de Special Kind en geld: financiële opvoeding begint jong (2008), toegankelijk voor leden van de Consumentenbond.

www.wikiwijs.nl

Wikiwijs is een open lesmaterialenbank, een initiatief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Literatuur

CentiQ, Wijzer in geldzaken (2008). *Routeplanner Financiële educatie in het onderwijs*, Den Haag: ministerie van Financiën

CentiQ, Wijzer in geldzaken (2008). *Actieplan Wijzer in geldzaken*, Den Haag: ministerie van Financiën

Coppes, W., P. Fisser, M. Smit, J. Voogt (2009). *De zin en onzin van gaming in het onderwijs. Literatuurstudie naar het gebruik van computergames in het onderwijs*, Enschede: SLO

Gier, H.G. de, W.F.C. Verschoor, B.P.M. Frijns, T. Lehnert (2007). *Verslag vooronderzoek financieel inzicht en ontwikkeling vragenlijst*, Nijmegen: ITS

Claassen, A., J. Polman, H. Katteler (2008). *Resultaten financieel inzicht en gedrag van 8 tot 18 jarigen in Nederland*, Nijmegen: ITS / KUN, in opdracht CentiQ, Wijzer in geldzaken

Financiële Educatie (2000). *Financial capability through personal Financial education. Guidance for schools at key stages 3&4*, Nottingham: FE

Hooghoff, H., F. Studulski, R. van Uffelen, H. Wagenaar (2008). *Basisvisie Financiële Educatie. Financiële educatie in primair en voortgezet onderwijs*, SLO, Sardes, CITO, in opdracht van CentiQ, Wijzer in geldzaken

LTS (2005). *Financial education in Scottish secondary schools. Education for personal and social development*, Scotland: LTS

Ministerie van OCenW (2008). Rapportage van de Commissie Dijsselbloem *Tijd voor onderwijs*, Den Haag: OCW

National Centre for Social Research (2006). *Personal finance education in schools: A UK benchmark study Prepared for the Financial Services Authority*, UK: NCSR

Nibud (2008). *Leren omgaan met geld. Nibud-leerdoelen & -competenties voor kinderen en jongeren*, Utrecht: Nibud

Nibud (2008). *Financieel gedrag van jongeren. Achtergronden & invloeden*, Utrecht: Nibud

Nibud (2007). *Nationaal scholierenonderzoek 2006-2007*, Utrecht: Nibud

Nibud (2007). *Financiële opvoeding*, Utrecht: Nibud

Nibud (2005). *Financiële opvoeding*, Utrecht: Nibud

SLO (2008). *Onderzoek naar vergroting van financieel inzicht in onderwijsmethoden. Een analyse van methoden in het onderwijs voor leerlingen van 8 tot 18 jaar*, Enschede: SLO

Uffelen, R. van (2008). *Onderzoek naar vergroting van het financiële inzicht in het MBO*, Enschede: SLO

Uffelen, R. van (2008). *Bijdrage van docenten aan vergroting van financieel inzicht van leerlingen*, Enschede: SLO

Uffelen, R. van (2007). *Onderzoek naar de vergroting van het financieel inzicht via het onderwijs. Een analyse van de kerndoelen en eindtermen in het onderwijs voor leerlingen van 8 tot 18 jaar*, SLO, in opdracht van CentiQ, Wijzer in geldzaken

Veldkamp (2009). *Publieksmonitor Wijzer in Geldzaken, onderzoek in opdracht van CentiQ, Wijzer in geldzaken*

Financial Education in Scottish Schools, Guide for Teachers and Managers. UK: Royal Bank of Scotland

Uit onderzoek blijkt dat niet alle kinderen omgaan met geld als probleemloos ervaren. Een derde van de jongeren vertoont financieel risicovol gedrag; ze hebben schulden en spelen om geld. Tweederde van de jongeren vindt het moeilijk om met geld om te gaan. het moeilijk om met geld om te gaan.

Een checklist om aan de slag te gaan

Als je als school aan de slag gaat met financiële educatie, dan is het verstandig een plan van aanpak te maken. Niet alleen om voor je zelf keuzes te maken, maar ook om deze keuzes met anderen te delen.

Dit is een raamwerk voor een plan van aanpak waar alle aspecten aan bod komen.

1. Naam van uw school	
2. Naam contactpersoon / verantwoordelijke voor het project financiële educatie.	
3. Welke leerkrachten nemen deel in de werkgroep?	
4. Heeft de school al eerder ervaring opgedaan met financiële educatie en zo ja, wat?	
5. Welk materiaal kiezen we? Dit kunnen ook verschillende materialen tegelijk zijn. Of willen we ook zelf opdrachten maken? Zo ja, wie maakt de opdrachten?	
6. Wie bestelt de materialen en zijn ze er op tijd?	
7. Willen we een relatie leggen tussen verschillende vakken en zo ja, welke vakken zijn dat?	
8. Welke leerdoelen uit het leerplankader vindt de school van toepassing? Zie hiervoor de Basisvisie Financiële Educatie (2008).	
9. Welke groepen zijn betrokken?	
10. Welke rol heeft de leerkracht bij de uitvoering van de lesmethode (docerend, begeleidend, ...).	
11. Is er door de keuze van de leermiddelen / materialen op enigerlei wijze sprake van een doorgaande lijn?	
12. Worden er ook ouders betrokken? Zo ja, op welke manier?	
13. Welke periode kiezen we voor de behandeling van financiële educatie? We beginnen in maand..., sluiten af in maand...).	
14. Hoe vaak zal het materiaal in de groep worden behandeld (hoeveel uur in de week)?	
15. Welke werkvormen kiezen we (klassikaal, in groepjes, opdrachten), en zijn daar speciale voorzieningen voor nodig (bijvoorbeeld televisie of computer)?	
16. Willen we de opdrachten ook toetsen en hoe gaan we dat doen?	
17. Wat wil de leerkracht zelf bereiken door het uitvoeren van financiële educatie?	
18. Kan globaal een tijd/planningschema worden aangegeven?	
19. Wat is de planning van de pilot van week tot week?	
20. Wanneer gaan we evalueren en wat is belangrijk voor de evaluatie?	
21. Wie maakt van deze activiteiten een draaiboek voor de volgende keer?	

Colofon

Handreiking leren omgaan met geld onderbouw HAVO-VWO / VMBO
januari 2011, tweede druk

Deze handreiking is samengesteld door SLO en Sardes in opdracht
van CentiQ, Wijzer in geldzaken

Auteurs

Ruud van Uffelen en Frank Studulski

Deelnemende scholen

- Philips van Horne SG, Weert
- Bisschoppelijk College Weert-Cranendonck, Weert
- Het Kwadrant, School voor VMBO, Weert
- Citaverde College, Nederweert
- Dendron College, Horst

Scholen zijn begeleid door

- SLO, Ruud van Uffelen

Grafische vormgeving

Optima Forma bv, Voorburg

Drukwerk

Arrow Total Branding, Houten

Wilt u meer weten?

www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs

Opmerkingen of vragen?

info@wijzeringeldzaken.nl

Adresgegevens

CentiQ, Wijzer in geldzaken
Korte Voorhout 7
Postbus 20201
2500 EE Den Haag

ISBN 978-94-90853-06-8

Wilt u meer weten?

www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs

Adresgegevens

CentiQ, Wijzer in geldzaken
Korte Voorhout 7
Postbus 20201
2500 EE Den Haag

 Wijzer in geldzaken